

ERA.T-76.1.10942

A-718 Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee

KULTUURIMÄLESTISTE

RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

Objekt: Põitsamaa 1682

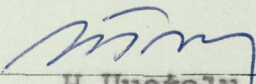
Sifr. nr.: II-81046

Tellija: Vabariiklik Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioon

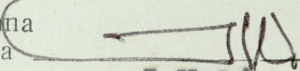
Teostaja: _____

Põitsamaa 1682

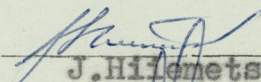
Artiklite kogumik

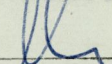
Direktor
H. Uueta

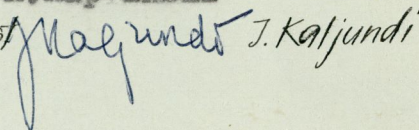
Peainsener _____

Osakonna juhataja
J. Väli

Osakonna peaarhitekt _____

Projekti peainsener
J. Hiiemets

Koostaja Peaspetsialist
K. Kaplinski

Peaspetsialist J. Kaljundi

Tallinn 19_82

P Ö L T S A M A A 1 6 8 2

Artiklite kogumik

Tallinn 1982

Sisukord.

Saateks (V.Raam)	lk. 3-19
Põltsamaa varasemast aja loost (H.Piirimäe)	20-79
Jooni Põltsamaa linnuse ehitus loost ning kujunemisest lossiks (V.Raam)	80-108
Põltsamaa mõisahooned 17.sajandi (J.Maiste)	109-121
Graafiline osa (1-7 T.Parmakson, 8-14 J.Maiste)	
1. Konvendihoone ja kaste li viimase etapi rekonstruktsioon	
2. Lossi vaade edelast	
3. Kaste li kirdevärava rekonstruktsioon	
4. Põhjamajas asuvate raidakende rekonstruktsioon	
5. Kabe li ja refektooriumi rekonstruktsioon	
6. Konvendihoone väravanišside rekonstruktsioon	
7. a) konvendihoone väravapealse aken-laskeava rekonstruktsioon	
b) refektooriumi võlvikonsooli rekonstruktsioon	
c) kabe li ja kapiitlisaali võlvikandade rekonstruktsioon	
8. Icediküla mõisamaja plaan	
9. Peahoone plaan	
10. Valitse maja plaan	
11. Sauna plaan	
12. Sepa maja plaan	
13. Sepikoja plaan	
14. Karjaõue plaan	

S a a t e k s

Vähe leidub Eestis ehitismälestisi, mille ajalugu on olnud nii pikk ja pidevalt sündmusterohke kui vallikraaviga kindlustatud rüütlilinnusena teekonda alustanud ja hiljem kaitseehitise iseloomu minetades rahumeelse lossina rännakut jätkanud Põltsamaa. Teistlaadsel sotsiaalsel põhjal kui mõnetigi analoogiliste saatusvõnkumistega käis linnus-lossiga rööbikteed samanimeline asula - linnusekülast alevikuks võrsunud, korduvalt rüüstatud ning mahapõletatud ja lõpuks ikkagi linnaks kasvanud ning püsima jäänud Põltsamaa. Ränged sõjahävinguud on hoolimata pikematest rahuaegadest vajutanud Põltsamaa ajaloole tavalisest rahutuma iseloomu, paiguti dramaatiliselt terava ning süngemeelse, kuid alati on ahervaremetelt tõusnud uus elu. Uued elumajad, veskid, sepikojad ja kõrtsid. Suurest keskaegsest kivikirikust jõe idakaldal on säilinud vaid umbrohtu kasvanud ehitusprahi kühmuline seljandik, kuid teisel tõusis ta uuesti - mahajäetud suurtükitorni müüridele. Milline tagasivaadet vääriv sümbolika! Ja varemeteks rünnatud linnusest ei saanud enam kunagi kindlust. Suurtükkidest nudiks niidetud ringmüüri varjus hakati linnusest kujundama renessanslikku aadlimaja, mis 18. sajandil muutus hilisbarokseks luksuslossiks. Nüüd on aga seegi varemeis ega taastu oma algsel kujul enam kunagi täielikult. Kõik muutub. Selles seisnebki ajaloo põhiline olemus ning seisatama sundiv kõitvus. Tõdeme seda selgesti ka Põltsamaal. Argitoimetustes tõtlevale põltsamaalasele jätkub sellisteks arutlusteks harva aega. Ta ei märka vist vahel sedagi, et Põltsamaad läbib veerikas jõgi ja palju liiklusrohkeid maanteid, mis kunagi olid linnuse ja asula aja-

loolise tekke pärispõhjustajad. Kuid küllap kõik teavad seda sellest rääkimata ning sellele alati mõtlemata - nagu teatakse sedagi, et Eesti ilusama väikelinnana on Põltsamaal paljutõotav arenguperspektiiv, milles linnusel ja lossilgi on kaugele kõlav osatähtsus.

Liivi sõja poliitilisi intriige meenutades on Põltsamaad õigustatult, kuid siiski poolpühamisi kuningalinnaks nimetatud - tänu julmkavala Vene tsaari ja kergemeelse Taani hertsogi tühjajooksnud pettemängule (1570-1578)¹ - kuid Põltsamaa sügavam ajalootähtsus - õigemini kultuuriajalooline maine ning selle rahvusvaheline vastukaja peituvad linnuses ning linnusele järgnenud lossis. Varemetenagi moodustavad nad praegu mõjuka arhitektuuriansambli, mille huvitavust suurendab erakordselt komplitseeritud arengulugu. Pikkade sajandite jooksul on siin erinevate stiiliperioodide tõukel üksteisest vastastikku läbi põimunud üllatavalt eripärased ehituskunstilised motiivid, erinevad plaanilahendused ja mõistagi ka erinevad sisulised funktsioonid. Need moodustavad kokku nagu mingi tihendatud valimiku kogu Eesti arhitektuuriloost, võimaldades ülevaate andmist mõnegi põhiperioodi siinsest iseloomust, ajalisest arengurütmist ja internatsionaalsetest suhetest. Oma-päraselt täiendavad seda "valimikku" üksikehitised väljaspool lossi ning ringmüüri otsesest piirkonda. Vanemad näited neist pärinevad endise Uus-Põltsamaa mõisaansamblist. Märkimisväärsed on siinjuures ka kõnekad arhiivianndmed hoonetest, mis juba

¹ J. Jung. Liivimaa kuningas Magnus ja Wene tsaar Joann Wassiljewitsh IV ehk tikike Wene ja Läänemere maade ajalugust aastast 1530 kuni 1584. Tartus 1874. Selle rahvalikult fabuleeriva looga läks Põltsamaa kuningalinnana "kuulsus" vist küll esmakordselt eestikeelse lugeja teadvusse, ja Põltsamaa ajalooline maine üldse.

ammu on jäljetult kadunud, kuid mis ometi on kunagi osalenud nüüdisajani ulatunud asula arenguliste traditsioonide kujunemises ja aidanud paljuski selgitada tänase Põltsamaa omapäraseid iseloomujooni, ta linnaehituslikku üldkompositsiooni ning otstarbekalt mõjuvaid seoseid geograafilis-looduslike eeldustega.

Käesoleva kogumiku põhiteemaks on Põltsamaa linnus-loss - vabariikliku tähtsusega arhitektuurimälestis. Enamik siia koondatud materjale on välja kasvanud mitmeladsetest uuringutest, mida on nõudnud käesoleva ehituskompleksi ulatuslik rekonstrueerimistöö. Rööbiti arheoloogiliste välitöödega ning ehituskehandi paikse analüüsiga on võimalustööda toimunud arhiivsed uurimused. Kogumikus esitatud informatsioon puudutab mõlemaid töösuundi, kusjuures väliuuringute alles jätkuvat olukorda arvestades on valdav osa ruumist antud uutele suurematele arhiivileidudele, eriti aga Põltsamaa mahukale varaloendile, mis seoses mõisate riigile tagastamise aktsiooniga koostati kohapeal 1682.aastal, ja mille originaal kuulub Rootsi Riigiarhiivile. Mainitud varaloend on eriti tähelepanev, kuna ta peale lossi ning aleviku hõlmab ka kõiki kaugemaid valdusi, andes neist raamatupidajalikult asjalike ning napolisõnaliste konstateeringutega mitmeti kõneleva panoraampildi. Tollest varaloendist sai käesolev kogumikki oma nime - Põltsamaa 1682.

Pilguheit lähemasse minevikku

Seni trükis avaldatud informatsioon Põltsamaa ordulinnusest ning hilisemast esinduslossist on märkimisväärselt kasin, piirdudes lühikeste märkmetega üksikutes kroonikates, populaarsed laadi publikatsioonides või üksiku probleemikäsitusena mõnes perioodilises väljaandes. Vanim teade leidub J.G.Arndti Liivimaa kroonikas, kus esmakordselt mainitakse Põltsamaa linnuse asutamisaastana 1272,² daatum, mida juhtivad kunstiajaloolased kuni viimase ajani ei ole pidanud õigeks siduda kivilinnuse rajamisega (vt. lähemalt allpool). Balthasar Russowi kroonikas (1578) on eriti rikkalikult esitatud andmeid Põltsamaa sõjasündmustest Liivi sõja ajal, mis on oluliseks lähtealuseks paljudele hilisematele käsitlustele kuni tänaseni.³ Järgmine suur kogumik publitseeritud andmeid, milles esmakordselt on ulatuslikumalt käsitletud ka linnust ning lossi ning selgitatud Põltsamaa majanduslik-geograafilist iseloomu, kuulub A.W.Hupelile, kauaaegsele Põltsamaa pastorile (1763-1804), üle-eestimaa-

² (J.G.Arndt). Der Lifländischen Chronik. Andres Theil. Von Lifland unter seinen Herren Meistern, welche die alte Geschichte des Ordens und der benachbarten Völker erleuchtet Johann Gottfried Arndt. Magdeburg 1753, lk.344. Arndti teatele on vastu vaieldud, väites et Otto v. Rodestein (resp. Lutterberg) ei saanud olla linnuse rajaja, kuna ta langes leedulaste vastu 1270.a. (Ferrieri). Ilmselt oli ta siiski linnuse ehitaja, kuid suri kaks aastat enne selle esialgset valmimist. Vt. lähemalt allpool.

³ B.Russow. Liivimaa kroonika. K.Leetbergi tõlkes. II osa. Tartu 1921. Originaali pealkiri algab Chronica Der Prowintz Lyfflandt/ darinne vormeldet werdt: Wo datseuluige Landt ersten gefunden/ unde thom Christendome gebracht ys:... Lk.58 jj

lise tähtsusega publitsistile ning kodu-uurijale.⁴ Esimese pikema ning laialt levinud populaarse ülevaate lossist ning selle ümbrusest koostas C. von Ferrieri,⁵ keda ka hilisemad kirjutajad on sageli kasutanud. Baltikumi arhitektuuriajaloo rajaja W. Neumanni poolt kirjutatud esimeses Baltimaade kunsti-ajaloos (1887) on Põltsamaad vaid möödaminnes mainitud ja seadagi üksnes viiteba baroksele perioodile.⁶ Põltsamaast kui linnusest esitas esimese lühikese, kuid asjaliku informatsiooni alles K. von Löwis of Menar (1922).⁷

-
- ⁴ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I. Riga, 1774, lk. 270 jj. Samalt autorilt Die gegenwärtige Verfassung der ^{Nachrichten} Rigischen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga, 1789, lk. 507. Põltsamaa nimi venekeelsetes ürikutes "Polschew"; sakslastel esineb ka "Werpel".
- ⁵ C. von Ferrieri. Schloss Oberpahlen. - Album livländischer Ansichten gezeichnet und herausgegeben von Wilhelm Siegfried Stavenhagen in Mitau... Mit erläuterndem Text von verschiedenen Verfassern. Mitau, 1867, lk. 1 (91) jj.
- ⁶ W. Neumann. Grundriss einer Geschichte der bildenden Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland. Reval, 1887, lk. 75.
- ⁷ K. von Löwis of Menar. Burgenlexikon für Alt-Livland. Mit 24 Plänen und 56 Ansichten. Riga, 1922, lk. 88 jj.

Eestikeelsesse kunstiajaloolisse kirjandusse toob Põltsamaa lossi G.Saar, kes 1925.aastal ajakirjas "Odamees" märkinisväärsse asjatundlikkusega vaatleb lossi kui arhitektuurimälestist ning rõhutab ta silmapaistvat ehituskunstilist positsiooni.⁸ "Odamees" oli nõudliku tasemega ning tunnustatud kultuuriajakiri, mis seni sakslaste poolt monopoliseeritud kujutluse Põltsamaa lossist ja mitmetest teistestki arhitektuurimälestistest viis otsustavalt ka paljude eestlaste teadvusse. Juba mõned aastad hiljem ilmus Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus 1929 (1931) V.Vaga üksikasjalikum kirjeldus lossi sisekujunduse hilisbaroksest stukkdekooriga.⁹ Sellega veel ei piirdunud Põltsamaa lossi tõesisem kunstiajalooline käsitelu enne Teist Maailmasõda. Eriliselt hindavat meenutamist väärrib viimati mainitud kirjutisega seoses toimunud pildistamine lossi esindusruumides, Tartu Ülikooli Kunstiajaloo Kabineti ülesandel jäädvustas Tartu tuntud fotokunstiveteran E.Selleke kõik olulisemad aspektid dekooriga lossiruumides.¹⁰ K.von Löwis of Menari poolt esmaselt äratatud tähelepanu Põltsamaa puhtlinnuslike probleemide vastu jätkas A.Tuulse ja tõstis need diferentseeritult käsitletuna professionaalsele tasemele. Tema poolt

⁸ G.Saar. Põltsamaa lossi arhitektuur. - "Odamees" 1925, nr.1, lk.2 jj.

⁹ V.Vaga. Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18.Jahrhunderts in Estland. - Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu, 1931, lk.19 jj.

¹⁰ Kõik kõnesolevad fotod, mille negatiivid säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Kunstiajaloo Kabinetis, on esitatud Põltsamaa ajaloolises õiendis (V.Raam. Põltsamaa ordulinnus. Ajalooline õiend. Tallinn, 1971. Käsikiri KRPI arhiivis nr. P-1394. Fotod nr.26-65.

esitatud kontseptsiooni kohaselt valmis 14. sajandi teisel poolel Põltsamaa linnusekompleksi esimese põhiehitisena konvendihoone, mida alles hiljem täiendati laagerkastelli meenu-tava ringmüüri-ga.¹¹ A. Tuulise seisukohad Põltsamaast ilmusid kokkusurutud lõiguna Eesti ja Läti keskaegseid linnuseid käsitlevas monograafias, mis sõjalukorrast tingituna sai ilmuda alles 1942. aastal. Tähelepaneväärne uurimuse Põltsamaa linnuse ajaloolise tausta selgitamisel esitas 1930-ndate aastate algupoolel R. Kenkmaa,¹² tuues otsustava selguse senistesse desorienteerivatesse seisukohtadesse muistsete maakondade asendi määramisel kui ka Põltsamaa saksakeelse nime Oberpahlen seostamisel Pala jõega ning Pala (resp. Madisepäeva) lahinguga. Sama aastakümne lõpuks ilmus koguteoses Viljandimaa esimene spetsialistide poolt koostatud kogu varajasemat informatsiooni kokku võttev ning omapoolset täiendav puhtajalooline käsitus Põltsamaast.¹³ Oleme esitanud olulisema osa Põltsamaa linnuslossi ehituslugu mingil määral puudutavast venemast kirjandusest. Mainimata on jäänud rida pisiartikleid ja Põltsamaa erakordselt huvitavat majanduslikku arengut käsitlev kirjendus. Viimast puudutatakse lähemalt Dr. Piirinäe kirjutises.

¹¹ A. Tuulise. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu, 1942, lk. 148 jj.

¹² R. Kenkmaa. Kesk-Eesti muistsete maakondade asend. - Ajalooline ajakiri 1933, nr. 1. - 2. Tartu, 1934, lk. 25 jj.

¹³ Viljandimaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Peat. A. Luha. Tartu 1939. Ajalooline kirjeldus - A. Oinas, H. Sepp.

1941. aasta 14. juulil purustas sakslaste kehurituli kaks päeva kestnud rünnakutes Eesti suurima barokklossi ja muutis ulatusliku kõrvalhoonestiku, mis aegade jooksul oli kerkinud ringmüüri siseküljele, täielikeks ahervaremeteks. Nagu saatusse pilkeks oli käesolevate ridade kirjutaja vaevalt poolteist kuud enne juulikuu katastroofi muinsuskaitse inspektori ülesandel koostanud suhteliselt korras oleva lossi 33 toast üksikasjaliku defektakti (kavandamisel olid ulatuslikud remonttööd ja lossi täielik korrastamine).¹⁴ Pärast laastavat rünnakut püüdis muinsuskaitse juhtkond tervena säilinud stukkdekoori fragmente maksimaalselt päästa. Tuntud muinsusentusiast kunstnik Johann Naha eemaldas pragunenud stukikihid ruumide kaupa seintelt ning pakkis need enam kui kümnesse kasti. Kunstniku enda mäletamist mööda toimetati need hoiule tühja korterisse suuremas hoones, kuskil tookordse pritsikuuri piirkonnas. See asus Tartu poole suunduva maantee ääres lossist vaid paarisaja meetri kaugusel. Sinna jäid stukikastid tõenäoliselt kuni okupatsiooniaastate lõpuni, sest tollal Tallinnas töötanud kunstnik J. Nahani ei jõudnud nende edasisest saatuses mingit teadet.¹⁵ Ka Põltsamaal 1970-ndail aastail tehtud ringküsitusel ei olnud kastidest kellelgi vähimat aimu. Ilmselt hukkusid nad koos säilitushoonega Põltsamaa vabastamislahingute tulemõllus 21. septembril 1944.

¹⁴ V. Raam. Põltsamaa lossi ruumistiku tehnilise seisukorra kirjeldus (29. mail 1941). ORKA, Fond 1108, nr. 5, s. ü. 949.

¹⁵ Johann Naha kiri koos hoone paiknemise skitsiga, kuhu stukikastid viidi. München, 3. 10. 1979. Täiendav kiri Münchenist 27. jaan. 1980, milles J. N. lähemalt kirjeldab hoonet, kuhu kastid viidi. See olnud pigemini mingi korteri kui pritsikuuri sarnane (ei välista võimalust, et korter oli pritsikuuriga seotud). Kirjad käesolevate ridade autori arhiivis.

Pärast sõda seisid lossivaremed ning ringmüür peaaegu viisteist aastat mahajäetud mälestusmärgina vanade põlispuude metsistunud raamistuses. Linnuse suurde sisehoovi olid laske- spordiharrastajad ehitanud pika planguga lasketiiru. Lossis püsti jäänud korstnatel pesitsesid kured. Kõikjal vahas võsa. Alles 1950-ndate aastate teisel poolel hakkasid liikuma mõt- ted lossi taastamisest ning varemete terviklikust heakorras- tamisest. Tollal oli Põltsamaa veel rajooni keskus, ja loss kavatseti rekonstrueerida rajooni administratiivhooneks. Tõid alustati ringmüüri konserveerimisega, milleks juba 1958.aas- tal koostati vastav eelarve.¹⁶ Samal ajal käisid ettevalmis- tustööd administratiivhoone eskisprojekti koostamiseks. Kogu üritus oli koondatud Teadusliku Restaureerimise Töökotta (uurimis- ja projekteerimisosas praeguse Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi eelkäija). Alanud tööde ajalooliselt orienteeriva lähtealusena valmis 1960.aastal pro- visoorne ajalooline õiend¹⁷ ja aasta hiljem ka ajalooliste uurimisülesannete tööplaan.¹⁸ Nüüd juba arhiivivaraks muutu-

¹⁶ V.Molok. Põltsamaa lossi ringmüüri konserveerimistööde mak- sumuse eelarve. Tallinn 1958, KRPI arhiiv, E-187.

H.Metsa. Põltsamaa linnuse ringmüüri uurimis-projekteeri- mistööde eelarve. Tallinn 1961, KRPI arhiiv, E-377.

¹⁷ V.Raam, A.Kihu. Põltsamaa ordulinnuse ajalooline õiend. Tallinn 1960 ja tehnilise seisukorra kirjeldus koos foto- dega. Kõide I. KRPI arhiiv P-216. Samal aastal koostas S.Allika ka eskisprojekti maksumuse eelarve, vt. KRPI arhiiv, E-306.

¹⁸ V.Raam, S.Allika. Põltsamaa raj. TSN TK administratiiv- hoone ehitamisega seotud ajalooliste uurimistööde plaan. Tallinn 1961, KRPI arhiivis P-273.

nud arvukad tööoperatsioonide kaustad, millest siin vaid mõningaid on meenutatud, iseloomustavad formaalselt kõlavatest pealkirjadest hoolimata alanud tegutsemise harrdelaiust ning innukust.

Hoogsalt alanud tegevusse tõi ootamatu seisaku Põltsamaa kui iseseisva rajooni likvideerimine ja hajutatav liitmine Jõgeva, Viljandi ning Paide rajooniga (1962.a.). Kavatsused rajoonile mõeldud administratiivhoone loomisest lossikompleksi baasil olid hoobilt mõttetuiks muutunud. Raske tehnilises seisukorras olevale arhitektuuriansamblile oli viivitamatult vaja leida uus sobiv peremees, selline peremees, kellele lossikompleks sisuliselt sobiks, kes oleks huvitunud kogu kompleksi terviklikust nüüdisaegsest kasutamisest ning suhtuks samal ajal mõistvalt ka ehitusmälestise maksimaalset säilitamist eeldavatesse rekonstrueerimistingimustesse. Selliseks kultuuritahtliseks peremeheks osutus Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit. Leiti, et Põltsamaa lossi on minimaalsete muudatustega võimalik kohandada ETKVL-i sisemaiseks administratiivkeskuseks. Keskusele vajalike kõrvalhoonete ning linna huvides kohalikku elanikkonda teenindava selvesöökla püstitamiseks oli muinsuskaitse sunnitud loovutama valdava osa ehitusarheoloogiliselt eriti väärtuslikust tsoonist keskaegse ringmüüri siseküljel. Vastastikused kompromissid on taolistel juhtudel paratamatud. Lohutuseks jäi teadmine, et kõnesolevat müüriäärset kasutati hoonete püstitamiseks osaliselt juba keskajal, hilisematel sajanditel isegi kõikide müürikülgede täies ulatuses. Pärast põhimõtteliste kokkulepete saavutamist ETKVL-iga hoogusid uuesti ka uurimis- ning projekteerimistööd. Rekonstrueerimisprojekti autoriks määrati arhitekt Henno Potti (surnud 1978), autorina ajalooliste uurimiste alal jätkas tööd kunsti-ajaloolane Villem Raam.

Põhiliselt hargnes tööde käik kolmes erineva kallekuga suunas: 1) väliuurimised, mis jagunesid sisuliselt ajaloolisteks ning insener-tehnilisteks. Mõlemate tulemused olid hädavajalikeks lähtealusteks rekonstrueerimisprojekti koostajatele. 2) Kabinetsed uurimised, mille eesmärgiks oli informatsiooni kogumine ajaloolistest publikatsioonidest, võimaliku arhiivse informatsiooni hankimine ja lõpuks - ikonograafilise tähtsusega piltkujutiste ning plaanimaterjali kogumine. 3) Rekonstruksiooniprojekti koostamine. Ehitusmälestise tuleviku suhtes kõige otsustavamana tööna eeldas see kahes eelmises punktis loetletud informatsiooniallikate maksimaalset arvestamist. Kahjuks aga kulges nende erisuunaliste tööde käik organisatsiooniliste takerdumiste tõttu sageli üpris kiiskõlastamatus tempos ega ole tänini täielikult normaliseerunud. Tulemuseks oli projekti valmimine küll juba 1976.aastal,¹⁹ kuid väliuurimised pole veel praegugi jõudnud poolele teele, ja arvestatavamad arhiivsed leiud laekusid enamikus alles aastaks 1980. Nii on diskrepants projektis kasutatud ajalooliste plaanilahenduste kui ka interjöörikujuandusse puutuvate motiivide ja hiljem avastatud arhitektuurilise materjali vahel osutunud kahjatsetavalt sügavaks. Järelikorrektuuriga on puudujääke võimalik parandada vaid osaliselt. Suuremate korrektiivide läbiviimiseks on tegelikud ehitustööd, teotemperost hoolimata, jõudnud juba liig kaugemale. Ringmüüri kirde- ja loodepoolel siseküljel paljandunud keskaegsed müürisäilmad on ju-

¹⁹ H.Potti. Põltsamaa linnuse taastamise ja rekonstrueerimise tehniline projekt. Kõide I. Tallinn 1976. KRPI arhiivis P-2818.

ba täielikult häivanud ning osaliselt ka hävitatud.

Ajalooliste uurimiste läbiviimiseks vajalik eelarve valmis alles 1966.aastal ning hõlmas üksnes ringmüüri.²⁰ Ulatuslikumad väliuurimised algasid sisehoovi edela- ja kaguküljel ning nendega liituvatel ringmüüriilõikudel 1969.aasta suvel. 1970.aastal valmis topogeodeetiliste uurimiste aruanne.²¹ Järgmisel aastal esitati aruanne ringmüüri tehtud uurimissondaazide tulemustest ja veelgi aasta hiljem ulatuslik ajalooline ülevaade linnus-lossist.²² Uuringuliste šurfade tulemused fikseeriti vaid ülesmõõtmisjooniste ning pildistuste abil. Innukalt alanud uurimistöödele järgnes pikem seisak, mida alles 1975.aastal kevadel sundis mõneks ajaks lõpetama lähenevate ehitustööde pealetung. Väliuuringud koondusid nüüd ringmüüri kirde- ja loodepoolsele siseküljele. Kirdeseina äärde hakati rajama ruumikat selvesööklat ja trafosõlme, kuid loodemüüri ette juurviljakeldreid ning autogaraaže. 700-aastasest linnusehoovis pidi ju kõigeiks ning vähegi mõeldavaks ruumi leitama! Seekord toimunud väliuurimiste tulemused on koondatud 1978. ja 1981.aastal valminud tööaruandeks.²³

²⁰ V.Steinberg. Eelarve Põltsamaa linnas asuva linnuse ringmüüri konserveerimistööde uurimis-projekteerimistööde eelarve. Tallinn 1966, KRPI arhiivis E-1034.

²¹ G.Põlluveer. Põltsamaa linnuse topogeodeetiliste uurimistööde aruanne. Tallinn 1970, KRPI arhiivis P-1185.

²² V.Raam. Põltsamaa linnus. Väliuurimised. Kõide I. Sondaezid 1-20. Tallinn 1971, KRPI arhiivis P-1350. V.Raam. Põltsamaa ordulinnus. Ajalooline õiend. Tallinn 1972, KRPI arhiivis P-1394.

²³ J.Tamm. Põltsamaa ordulinnuses 1975.a. aprillis-mais ja 1976.a. märtsis-aprillis söökla vundamendi süvendi kaevamisel teostatud arheoloogilise järelvalve aruanne. Tallinn 1977, KRPI arhiivis P-3660. V.Raam. Vahearuanne Põltsamaa ordulinnuse uurimistöödest ajavahemikul 1970-1980. Tallinn 1981, KRPI arhiivis, P-

Pärast 1976. aasta suve järgnes uurimistöde käigus jälle-
gi aastaid kestnud vaikimispinge. Alles 1980. aasta suvel maan-
das selle KRPI arhitekt Tõnu Parmakson, kes määratuna Põltsa-
maa lossi ning linnuse uueks autoriks projekteerimise osas,
suunas väliuurimiste keskse tähelepanu konvendihoonel algkuju
selgitamise jätkamisele ja täiendavate keskaegsete detailide
võimalikule avastamisele. Hilisemate krohvi- ning müürikihtide
alt otsiti algse sise- ja väliskujunduse jälgi ning katkeid.
Lõpuks neid leiti õige mitmeid. Eesmärgid ning huvi polnud
seejuures üksnes teoreetilist laadi. Võttes appi kunagiste
meistrite poolt projekteerimisel kasutatud geomeetriseerivat
komponeerimismeetodi, õnnestus muuseumis taastada tähelepanev
fassaadilõik, mis kroonis kunagise konvendihoonel edelaseinas
asuvat peavärvat. Piisavalt õnnestus ka interjööri võlvisüs-
teemist keskaegseid arhitektuurifragmente koguda. Need avasid
tee kahe gootistiilise võlvsaali ja kunagise linnusekabeli ehi-
tusliku ruumikujunduse printsipiaalseks taastamiseks. Õnneks
ei lange need saalid ühte lossi üldkavatises ühte rokokooruu-
midega ega ka tehismarmorist peegelsaaliga, mida on võimalik
taastada täielikus 18. sajandi dekoorisäras. Erinevate stiili-
vormide sidumist ootamatuid kontraste sünnitavaks tervikuks
oli hädalahendusena Põltsamaa linnus-lossi üldpildis ennegi
praktiseeritud. Nüüd ajalises kaugvaates ei mõju need kontras-
tid, mis esinevad keskaegse ringmüüri ja barokse lossikorpuse
monumentaalses arhitektuuriduetis kaugelki enam vägivaldsete
dissonantsidena, vaid pigemini iseenesestmõistetava ning köit-
va traditsioonina. Neid traditsioone püütakse ka peahoone ehk
nn. lossi täiendaval projekteerimisel delikaatselt jätkata,
jättes valitsevale positsioonile hilisbarokselt elurõõmsad
interjöörid ning rangemas stiilivariatsioonil lahendatud välis-

kujunduses. Viimast toetab ka kirikuhoone krohvkatte rangevõitu dekoratiivne liigendus, mis lossi eeskuju teadlikult järgib. Omapärase mahulise lisandina on vanale bastioonitornile toetav kirikukorpus koos tornivertikaaliga juba sajandeid rütmika arhitektuurikomponendina kuulunud lossi üldansamblisse ja aidanud seda muuta Eesti üheks kõige üllatavamaks ning isepärasemaks ehituskunstiliseks kompositsiooniks. Seda kompositsiooni on vaja osata rikkumatult säästa ja senisest mõjukamalt ka teadlikult kultiveeritud haljastusega toetada. Vallikraav, tiigistunud jõesopid ja suur sisehoov pakuvad selleks häid võimalusi. Kuid kas ei olda selle ülesandega osaliselt juba hiljaks jäänud?

Väliuurimuslike üksikoperatsioonide ja projekteerimistöö kõrval on eriti viimaste aastate jooksul tähelepandavalt lisandunud Põltsamaal puudutatav arhiivne informatsioon. See hõlmab olulisema osa ka käesolevast kogumikust, olles ühtlasi selle koostamise peamiseks innustajaks. Leedu meetrika tuntud arhiivide kogu, mis sisaldab dokumente ka Lõuna-Eesti ning sealhulgas Põltsamaa kohta aastast 1590 ja 1599, on vana allikana aidanud muuhulgas selgitada konvendihoone keskseget ruumijaotust.²⁴ Siiani on vastavad otsingud toimunud vaid väliuurimiste abiga. Eriti hinnalise dokumentidekogu, mis suure üksikasjalikkusega valgustab seni tundmatut ehitustegevust Põltsamaal lossis aastail 1632-1636, avastas KRPI vanemteadur ajalookandidaat K.Kaplinski Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis.²⁵ Selmainitust veelgi ulatuslikuma dokumentide-

²⁴ Leedu meetrika

²⁵ Väljakirjutised K.Kaplinski valduses (ENSV RAKA, f.567: Livländische Messungs-Revisions-Kommission, n.3, s.ü.106).

kogu, mis kujutab endast Põltsamaa lossi kui mõisamajandi varaloendit aastal 1682, leidis Tartu Riikliku Ülikooli dotsent ajaloodoktor E.Piirimäe Rootsi Riigiarhiivist.²⁶ Kogus leidub peale lossihoone üksikasjaliku kirjelduse ja lossimõisale kuulunud muude ehituste inventariseeriv loetelu. Kõnesoleval varaloendil on Põltsamaa 17.sajandi kultuuri- ja ehitusloo selgitamisel raskelt ülehinnatav tähtsus. Lõpuks väärub mainimist 1807.aastal seoses 1804.a. rendilepingu uuendamisega koostatud varaloetelu, kus peamine tähelepanu on olnud pööratud lossi üksikute ruumide sisustusele.²⁷ Üksikesemete loetelu on niivõrd detailne, et selle abil võiks toonased sisseseaded kõikides lossiruumides rekonstrueerida võrdlemisi suure tõenäosusega. Kahjuks puuduvad neis inventariumides vähimadki vihjed ruumide arhitektuurilise kujunduse iseloomule. Suhteliselt vähe on arhiivitoimikutes leitud uut lossi kohta käivat plaanimaterjali. Kuid see vähenegi, mis pärineb 1914.aastast ning on seotud uue kirdefassaadi ning uue kapitaalse trepikoja projekteerimisega lossi kirdetiivas, pakub asendamatu informatsiooni trepitaastamisprojekti lõplikule koostajale. Suurt sisehoovi hõlmava üldplaani eksplikatsioon aga selgitab kõikide tookordsete kõrvalhoonete funktsiooni ning sisulise iseloomu. Kõnesolev plaanimaterjal pärineb Tartus töötanud J.G.Mühlhauseni ja R.Pohlmanni ehituskontorist.²⁸

²⁶ Põltsamaa lossi varaloend (Inventarium des Schloßes Oberpahlen. Gestellet daselbst d/en/ 28.Septemb/ris/ Anno 1682; kopeerinud K.Kaplinski, Tallinn 1980, KRPI arhiivis P-

²⁷ Põltsamaa lossi varaloend aastast 1817. Eesti NSV Kirjandusmuuseumi käsikirjade kogu, nr.

²⁸ RAKA. Fond 1348, nim.3, s.ü.62, lk.1-15.

Linnuse hoovil on juba pikki aastaid valitsenud ehitusplatsi suletud režiim. Sellest tingitult pole üldsuse huvi Põltsamaa lossi vastu saanud viimasel ajal olla kuigi otsene ning aktiivne, kuid pole kahtlust selle olemasolus ning sismises kärsituses, millega oodatakse juba ühe kümne aasta kestnud rekonstrueerimistöde lõpusirget. Rõõmustavana on huvi Põltsamaa vastu püsinud kirjanduses. Koguteoses Eesti Arhitektuuri Ajalugu (1965) on Põltsamaa linnus ning loss esmakordselt seostatud Eesti arhitektuuri üldiste arenguetappidega.²⁹ Käsitlus on koguteose iseloomust tingitult kokkusurutud linnuse karakteristikas valitseb A. Tuulise kontseptsioon. Andmeterohke uurimus Põltsamaa lossis aastail 1781-1784 maalijana töötanud kunstnikust G. Chr. Welte'ist avaldas L. Tiik (1964)³⁰. 1971. a. suvel kaevas J. Keevallik (alias Kuuskemaa) linnuse kirdemüüri siseküljel kunagise portselanikoja asukohal. Ta leidis arvukalt kohaliku toodangu fragmente ja koostas nende alusel nn. põltsamaa portselanist esimese kunstiajaloolise ülevaate.³¹ Koguteoses Eesti Kunsti Ajalugu 1/1 (1975) vaadeldakse Põltsamaa linnust ning lossi lühidalt, rõhutades järjekordselt mõlema eri aegadel eksisteerinud hoone silmapaistvat ehituskunstilist taset ja peetakse seejuures kastell-linnust esmakordselt kogu kompleksi vanimaks ehitiseks.³² Populaar-

²⁹ Eesti arhitektuuri ajalugu. Peat. H. Arman. Tallinn 1965, lk. 71 jj (V. Vaga) ja lk. 278 (H. Üprus).

³⁰ L. Tiik. Gottlieb Christian Welte - maalija ja radeerija XVIII sajandi teisel poolel. - Täid kunstiajaloo alalt. I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 229. Tartu 1969, lk. 94 jj.

³¹ J. Keevallik (Kuuskemaa). Portselanileid Põltsamaal. - Almanahh "Kunst" 1971, nr. 2.

³² Eesti kunsti ajalugu. 1: I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Tallinn 1975, lk. 25, 26 (V. Raam), 115 jj. (H. Üprus).

teaduslikus žanris on Põltsamaa ajalugu ning sealhulgas ka linnuse ning lossi minevikku tähelepandava põhjalikkusega tutvustanud H.Magnus ja K.Laigna (197).³³ Venekeelsel lugejal on Põltsamaa kohta võimalik leida akadeemiliselt kontrollitud, kuid üldteksti laialipillatud kujul ajalooandmeid vene keeles ilmunud koguteoses Eesti NSV ajalugu.I (1961).³⁴ Uuemas saksa-keelses ajalookirjanduses väärib Põltsamaa linnuse tekke ning vanema ajaloo uurimise huvides mainimist F.Benninghoveni monograafia Mõõgavendade ordu ajaloost (1965).³⁵

On teadmata, kunas jõutakse asuda monograafiliselt selgitama Põltsamaa linnus-lossi arhitektuurilugu ja veelgi teadmatum, kunas asutakse koostama sügavamalt käsitlust Põltsamaa kultuuriloost üldise ja jutustama ühest kõige hämmastavamast, Eesti maa arengulisel üld taustal kõige kontrastsemalt helendavast perioodist - 18.sajandi valgustuslikust Põltsamaast, ta vabamõtlemislikust ning pillavalt kõrgelennulisest lossiisandast Johann Woldemar Lauw'st, ta humanistlikust maarahvaarstist,^{esimesest} siinsest meditsiinalasest kirjamehest ning trükkijast Dr.Peter Ernst Wildest ja kogu Baltikumi tookordse kultuuritöö suurkujust ^{käesolev} August Wilhelm Hupelist. Aidaku^{artiklite} kogumik ja arhiivileidude põimimine osaliseltki kergendada ootamisega.

³³ H.Magnus, K.Laigna. Põltsamaa

³⁴ История Эстонской ССР. Том I. (С древнейших времен до середины XIX века). Под. ред. А.Вассара и Г.Наана. Таллин 1961.

³⁵ F.Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder (Fratres milicie Christi de Livonia). Köln Graz, 1965.

H. Piirimäe

Põltsamaa varasemast ajaloost

Küsesoleva kirjutise ülesandeks on anda lugejaile Põltsamaa ajaloost ülevaade, mis võiks olla taustaks nende ridade autori poolt Rootsi Riigiarhiivis leitud ja küsesolevas raamatus publitseeritavale Põltsamaa kirjeldusele 1682.aastast. Seejuures ei ole eesmärgiks seatud Põltsamaa ajaloo igakülgselt käsitlemist läbi kõigi aegade, kuna see ei ole vajalik küsesolevas raamatus avaldatava dokumendi mõistmiseks. Silmas pidades seda, et avaldatav dokument annab teatud kirjutisega Põltsamaast XVII sajandi lõpul, on küsesoleva lühikäsitluse ülemiseks kronoloogiliseks piiriks põhiliselt m. rootsi aja lõpp. Järgnevalt on esitatud ainult põgus ekskurs, mis on vajalik Põltsamaa ordalinnuse ja lossi edasise saatuse mõistmiseks.

Temaatiliselt on küsesolevas kirjatöös pööratud põhitähelepanu Põltsamaa kui asustuskeskuse kujunemisele, Põltsamaa piirkonna majanduslikule arengule ja demograafilisele situatsioonile, millest oleneb Põltsamaa kui keskuse areng ja sellest tulenevalt ka ehitustööd linnuse ja lossi juures. Arvestades võimalikku lugejaskonda kohtadel, on esitatud detailsemaid andmeid ka asustuse dünaamikast üheksate küllade kaupa.

1. Allikad ja kirjandus

Põltsamaa ja selle lähema ümbruse ajalugu on jäänud seni vähe uurituks, kuigi Põltsamaa ajaloost on avaldatud üsna rohkesti mitmesuguseid kirjutisi. Põhjuseks on esiteks asjaolu, et tegemist on Kesk-Eesti alaga, kus ei ole toimunud

kuigi palju kogu Eesti ajaloo jaoks otsustava tähtsusega poliitilisi sündmusi. See on põhiliselt põllumajanduslik piirkond, mille ajaloo põhisisuks on olnud meie põllumajanduse ja talurahva ajalugu. Põltsamaa lähemas ümbruses pole läbi viidud arheoloogilisi kaevamisi. Põltsamaa on harva jäänud kroonikate lehekülgedele, kama kroonikakirjutajaid huvitas eeskätt poliitiline ajalugu. Hilisemaid uurijaid on takistanud aga eriti see asjaolu, et tühiselt väike on säilinud allikate ning Vana-Liivimaa (XIII - XVI saj.) ajaloost. Võnnus (Cē sises) asunud orduaegne arhiiv hävis Stockholm kuningalossi põlemisel 1697.a. Ka Põltsamaa ordulinnus on sõdades korduvalt põlenud ja seega hävinud ka seal ladestunud dokumentaalmaterjal. Tõenäoliselt peeti ordulinna, mis varakult kujunes ka omaaegse suurmõisa keskuseks, arvestust ümbruskonna küllade ja talupoegade ning nende andamite ja koormiste kohta, kuid säilinud pole ühtegi sellist dokumenti enne Poola revisjonide algust.

Tööstuse ajaloo seisukohalt etendas Põltsamaa väljapaistvat osa VIII sajandil, millel see alev oli Eesti manufaktuuri-tööstuse silmapaistvamaid keskusi. See periood on juba tagatud rohkete arhiivimaterjalidega, kuid ta väljub käesoleva käsitluse põhiraamidest.

Põltsamaa kui kultuurikeskuse ajaloo on üheks oluliseks perioodiks samuti XVIII sajandi teine pool, kui Põltsamaal elasid valgustajad W.Hupel ja Wilde, ilmus esimene eestikeelne perioodiline väljaanne "Lühike õpetus" ja tegutses trükkikoda - Üks vähestest Vene riigis. Põltsamaa lossi ehitusel ja kaunistamisel töötasid silmapaistvad kunstnikud ja ka portselanitehase toodang on õigustatult köitnud kunstiajaloolaste tähelepanu. Aga ka nende probleemide käsitlemine ei kuulu käes-

oleva töö ülesannete hulka.

Tulenevalt allikate nappusest olid Põltsamaa ajaloo varasemad uurijad hädas isegi sellega, et kindlaks teha, mis-
sugust Läti Henriku kroonikas märgitud maakonda tuleks sanas-
tada Põltsamaga. Näiteks C. Paucker oli arvamisel, et Mõhu
maakond haaras Iaiuse ja osa Palamusest.¹ Väga levinud oli
seisukoht, et Põltsamaa kuulus Nurvekunde maakonna koosseisu.
Nii näiteks arvas ka Hupel, et Nurvekund ulatus Iaiuseni või
haaras ka osa sellest ning sellesse kuulusid hilisemad Pilist-
vere, Põltsamaa ja Kolga-Jaani kihelkond.² Eriti segavalt
mõjus ekslik arusaam, nagu oleks müstne Pala jõgi olnud
Navesti jõgi.³ Siit tulenevalt peeti Põltsamaad kohaks, kus
asus Lembitu kants.

Balti-saksa uurijatelt on Põltsamaa ajaloo osas teenekaim
F. Amelung, kes Viljandi linna ja Viljandinaa ajaloo raames
on andnud ülevaate ka Põltsamaa ajaloost aastail 1210 - 1625⁴
ning käsitleanud lähemalt Põltsamaa manufaktuurtööstuse õitse-
aega XVIII sajandi teisel poolel.⁵ Varasemates töödes
pidas F. Amelung Põltsamaa kihelkonda veel üheks osaks Nurve-
kunde maakonnast,⁶ hilisemates jõudis aga õigele järeldusele,
Põltsamaa vastab Mõhu maakonnale.

-
- ¹ C. Paucker. Der Güterbesitz in Estland zur Zeit der Dänen-
herrschaft. Reval, 1853, S.
 - ² Hupel. Topographische Nachrichten I, Reval, 1837, S. 78.
 - ³ Ajaloolise vastuse jäljeks praegusel Põltsamaal on "Paala"
kauplus linna sildanes.
 - ⁴ F. Amelung. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von
1210 bis 1625. Fellin, 1898.
 - ⁵ F. Amelung. Studien zur Geschichte Oberpahlens und seiner
industriellen Blüthezeit. Dorpat, 1892.
 - ⁶ F. Amelung. Kirchspiel Klein St.-Johannes. Ein Beitrag zur
livländischen Cultur.geschichte. Dorpat, 1879, S. 6.

Eesti autorite tšüdest oli kaua aega kõige autoriteetsema ülevaateosena kasutusel Jean Reosi brošüür,⁷ mis sisaldab aga ainult lühiaidmeid Põltsamaa kihelkonna ajalooest ja on tänaseks enamgi iganenud.

Maakondlike koguteoste sarjas ilmunud "Viljandimaast" jõudis trükkist välja ainult üldosa.⁸ Kogu Viljandimaa ajaloo raamas on ajaloolise osa autor H. Sepp toonud käsitlusele oluliselt uut XVI saj. lõpu - XVII saj. alguse asustuseajaloo osas, tuues üksikasjalikke andmeid 1599.a. Poola revisjonist ja 1624.a. Rootsi revisjonist.

Nõukogulikest käsitlustest on seni laialt käibel olnud vaid turismi huve teenivad brošüürid, Neist kõige põhjalikum on H. Magnuse ja K. Leigna "Põltsamaa", mis on välja tulnud juba kahes trükkis.⁹ Jõgeva rajooni mineviku ja tänapäeva käsitlevas kodu-uurimuslikus brošüüris annab teenekas kodu-uuriija E. Veski lühikäsitluse ka Põltsamaa ajalooest.¹⁰ Väga põgusalt puudutatakse ajaloo küsimusi ka sama autori brošüüris "Jõgeva rajoon"¹¹, mis on ilmunud sarjas "Siin ja sealpool maanteed". Autori ülesandeks on olnud eelkõige kaasaja tutvustamine.

x

Trükkis ilmunud allikatest on eriti väärtuslikuks Rootsi

⁷ J. Reos. Põltsamaa minevik Tartu, 1914.

⁸ Viljandimaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. I Üldosa. Tartu, 1939.

⁹ H. Magnus, K. Leigna. Põltsamaa. Tallinn, 1970, Teine täiendatud trükk. Tallinn, 1975.

¹⁰ E. Veski. Seal, kus voolab Pedja. Tallinn, 1970, lk. 69-83.

¹¹ E. Veski. Jõgeva rajoon. Tallinn, 1974.

revisjonid 1601., 1624. ja 1638.a., mille väljaandjaks on Oleg Roslavlev.¹² Põltsamaa asustust 1688.a. näitab selle aasta 29. mail koostatud varuraamat, mis asub ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis.¹³ Olukorda pärast Põhjasõda näitab varuraamat 1724. aastast.

Oluliseks allikaks asustuse kohta on kaardid, mis on joonistatud XVII saj. 80.-90. aastail, pärinedes seega samast perioodist, kui on käesolevas raamatus avaldatav dokument. Neist kõige ülevaatlikum on Põltsamaa piirkonna kaart 1681. ja 1684.a., mille on joonistanud Jonas Book.¹⁵ Viimane üksikasjalik on 1688.a. Jonas Booki ja Israel Swedmani poolt joonistatud Põltsamaa mõisa kaart.¹⁶ Viimane neist on samal aastal koostanud ka Pajusi ja Tapiku mõisate kaardid.¹⁷ Huvipakkuv on Põltsamaa kujutlus ka 1695.a. koostatud Liivimaa teedeatlases,¹⁸ milles on üksikasjalikult näidatud ka ühendusteel. 1702.a. pärineb Arvid Molleri (Mollernse) joonistatud Liivimaa kaart.¹⁹ Loetelu pole aga ammendatav. Lisa jäävad kaardid ja protokollid piiritülidest²⁰ jms.

Põltsamaa elanikkonna kohta on esmajärguliseks allikmaterjaliks Põltsamaa kirikuraamatud,²¹ mida on kasutatud

¹² Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. - Hefte zur Landeskunde Estland. Heft 3. Herausgeber Oleg Roslavlev. München, 1967. Das Fernauer Land 1624 - Heft zur Landeskunde Estlands. Heft 2. Herausgeber Oleg Roslavlev München, 1967; Die Revision Livland 1638. Estnisches Siedlungsgebiet II. - Hefte zur Landeskunde Estland. Heft 4. Herausgeber Oleg Roslavlev. München, 1969.

¹³ ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sil.3.

¹⁴ ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sil.4.

¹⁵ ENSV RAKA, f.308, nim.2, sil.9

¹⁶ ENSV RAKA, f. 308, nim.2, sil.

¹⁷ ENSV RAKA, f.308, nim.2, s.ü.205, 207.

¹⁸ ENSV RAKA, f.308, nim.2, sil.346, l.13 p.-14.

¹⁹ ENSV RAKA, f.308, nim.2, sil.5.

H. Palli uurimuses Eesti rahvastiku kohta.²²

2. Asustuse kujunemisest muistse vabadusvõitluse lõpuni

Vanim asustus Põltsamaa lähikonnas ulatub tagasi II aastatuhandesse e.m.a. kuna tolle aja küttide ja kalurite eluasemed asusid ikka veekogude ääres, pakkus inimasustuseks soodsaid võimalusi. Võrtsjärve põhjarannik ja järvesaared. Järv ise oli tol ajal tunduvalt suurem, ulatudes peaaegu Põltsamaani. Teada olev asulakoht sellest ajast on Umbrusi külla lõunaservas endise Surva talu maal. Asulakoht avastati 1973.a.; 1974. ja 1975. toimusid siin Kaarel Jaanitsa juhtimisel arheoloogilised kaevamised. Praegu asub muistne asulakoht soodest ümbritsetud voorel, tol ajal oli see ilmselt Võrtsjärve rannik.

Asustus laienes tunduvalt nooremal kiviajal. Suhteliselt hilsti on arheoloogide poolt läbi uuritud Valma asulakoht²³, mis asub küll Põltsamaast mõnevõrra eemal, kuid annab iseloomiliku pildi tolle aja inimeste eluolust ja uskumustest. Inimest õngekonksud ja ahingutsad ning heiteoda- ja nooleotsad annavad tumistust sellest, et tolle aja inimeste elatisealadeks olid jätkavalt kalapüük ja küttimine.

20 Näiteks 1690.a. kaart, mis on koostatud seoses piiritüligna Pajusi ja Rutikvere mõisate vahel: ENSV RAKA, f.308, nim.2, sl.345.

21 ENSV RAKA, f.1163, nim. sl.

22

23 L. Jaanits. Neoliitilised asulad Eesti NSV territooriumil. - Muistised asulad ja linnused. - Arheoloogiline kogumik. Tallinn, 1955, lk. 186-190.

Alates II aastatuhandest e.m.a. on jälgi ka inimasustusest Põltsamaa jõe Litsajõe - Pedja äärest. 1938.a. leiti Kumilast, Puumanist Utsali viiva tee lähedal 12-3 km Tartu maanteest) Jaanitsa mäe nime all tuntud vöörel inimluustik matuseel kaasa pandud venekujulise kirvega. Kuna on teada, et venekujulised kivikirved levinud Eesti alates XVIII sajandist e.m.a. koos veneleadse keramiikaga, võis järeldada, et leitud oli kiviaja matusekoht. Arheoloogilistel kaevamistel 1948.a. Lembit Jaanitsa juhtimisel leiti veel kahe mehe luustikud. Esimene neist oli matud tugevasti kõrgardunud asendis. Haupannusteks olid venekujuline kivikirves ja kaks metsseakihvast nuga, tulekivist nuga ja kaks metsseakihvast lõikehambast. Luustiku lähedal leiti ööneraaline kivi . Teine matuse asus osaliselt eelmise all ja oli seega ilmselt veel vanem. Selle juurest leiti kivist ja kaks ihumiskivi.²⁴ Inimluude seast leiti aga ka kodusea luud (jäänused konda kaasa pandud toidust) ja mõne meistri kaugusel hauast kodusea kolju (võibolla jäänus peidest). Viimased leiud kõnelevad kahtlemata loomakasvatusest kui uuest tegevusalast, kaevamistel välja tulnud vani arheoloogiline materjal (keramiika, pronksist õmblusnõel) kõneleb asustuse jätkumisest samas kohas ka pronksajal ja võibolla ka varasel rauajal.

Põltsamaa jõe äärest kiviaja asulakohti teada ei ole, kuid võibolla need alles ootavad avastamist.

Olulised raudaetused piirkonna asustuses toimusid varasel rauajal (I aastatuhande keskpaigast e.m.a. kuni n.a. I sajandini) ja vaneral e. rooma rauajal (I-IV sajand). Maaviljelus, mis algulise kujul tekkis kõrvuti karjakasvatusega juba pronks-

²⁴ Vello Lõugas, Jüri Selirand. Arheoloogia Eestiina teedel. Tallinn, 1977, lk. 153-154.

ajal (II aastatuhande keskpaik kuni I aastatuhande keskpaik e.m.a.), kujunes nüüd tolle aja inimeste põhiliseks elatisalaks. I aastatuhande viimastel sajanditel e.m.a. kujunesid küllad koos juurdekaluvate põllumaadega. Kasutuselt kadusid kivist tööriistad, neid asendasid raudesemed. Ajaarvamise vahetusest on jälgi juba kohalikust rauatootmisest.

Muudatused majanduselus tõid kaasa asustuse ümberpaiknemise. Kui varem eelistati veekogude äärsid madalaid alu, kus elatist andis kalapüük ja kütmine, luhtadel, seejärel karjakasvatus veekogude-äärsetel heinamaadel, siis nüüd hakati harima seni põlisetsaga kaetud viljakate muldadega alasid, mis olid sobivad põlluharimiseks. Asulate enda asukohtadena olid aga siiski eelistatud jõekaldad, sest siis oli kergesti lahendatud jõegivee probleem ning jõed olid esialgu ka põhilisteks ühendusteedeks.

Maaviljeluse seisukohalt üheks väga soodsaks alaks kujunes Põltsamaa piirkond. Nõrgalt lainjas moreenmaestik pakkus häid võimalusi põldude rajamiseks, ulatuslikud puisniidud andsid häid võimalusi karjakasvatuseks.²⁵ Põldude rohkus oli nii ilme, et see andis ka paikkonnale nime (Põldude maa - Põldse maa - Põltsamaa).²⁶

Ülaltoodud muudatuste taustal tuleks vaadelda ka asula tekkinist praeguse Põltsamaa linna territooriumil. Asula asus praeguse BTKVL'i aiandi territooriumil Tallinna maantee ja jõe vahel, seega hilisema linnuse lähedal. Vanimaks leiuks asula kohalt on I aastatuhandest e.m.a. Pärinev kalunud kantidega jahvatuskivi. Sellised aardeleidud kõnelevad vahetusest naabritega, alanud diferentseerumisest ja rikkuste akumulatsioonist, mis on seotud põlluharimise ja karjakasvatuse edusammu-

²⁵ V. Lougas, J. Solirand, Op.cit., lk. 147.

²⁶ J. Roos, Op.cit., lk.

dega. Asula kultuurikihis leidub keraamikat nooremast raua-
ajast keskajani, šlakki ja 1939.a. tuli samast asulakohast
end. Jürmanni aianduskruundilt kindluseel välja suur sardeleid,
mis koosnes savipotis maha maetud enam kui 500 mündist.²⁷
Sellest jõudis muuseumi 472 araabia münti. Suur sardeleid on
tulnud päevavalgele ka Pilistverest, umbes 12 km kaugusel
Põltsamaast.

Selliseks vahetuskaubanduseks olid Põltsamaa kohal asuval
asulal kõigiti soodsad võimalused, sest Põltsamaa jõe kaudu
oli paatidel võimalik kergesti pääseda Emajõkke, mis oli tolle
aja Eesti üheks tähtsainaks ühendusteeks. Kujutluse saamiseks
Põltsamaa kohal asunud asula asendist tuleb veel arvestada, et
tol ajal võis ta asuda tunduvalt veerikkana Põltsamaa jõe
kahe haru vahelisel saarel. Niielt on väidetud, et Põltsamaa
jõe peaharu suundus Mõhkidillast Kuningamäe jalani kaudu otse
Kamarisse, praeguse jõesängi kohal oli kõrvalhara. Täle mitte-
vastav on küll väide, nagu oleks kõrvalhara alles XVIII sajandil
süvendatun pae mardumise teel peaharuks, et saada ahitusmaterjali
lossi ja teiste hoonete tarbeks.²⁸ Otsustades 1688.a. kaardi
ja 1695.a. koostatud teedeatlase järgi, voolas Põltsamaa jõgi
tegelikult oma praeguses sängis juba vähemalt 1695.a.²⁹

Asustuse laienemine ja tihedam suhtlemine naaberkiulade
vahel viis I aastatuhande teisel poolel kihelkondade moodus-
tamisele. Harri Moora arvates kujunesid kihelkonnad välja
muistsete hõimude baasil, mis järeljub asjaolust, et iga
kihelkonna elanikkond kõneles üht teatud keelemurraat.³⁰

²⁷ V. Lõugas, J. Selirand. Op.cit., lk. 151.

²⁸ H. Magnus, K. Leigna. Op.cit., lk.10.

²⁹ ENSV RAKA, f.308, nim.2, sl. , sü.346, lk.14.

³⁰ H. Moora. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheo-
loogia andmeil. - Eesti rahva etnilisest ajaloost. Arhik-
lite kogumik. Tallinn, 1956, lk.116.

Kihelkonna mõistele on otsitud mitmeid seletusi, millest kõigiti usutav tundub olevat J.Uluotsa seletus, mida ka E.Tarvel on täiendavalt argumentidega tõestanud, et termin kihelkond tuleneb külade "kihlumisest", s.o. lepingulisest liitumisest.³¹ Et kihl tähendas lepingut või kokkulepet, näitab seegi, et kihlus tähendab ka tänapäeval abiellumise eellepingut ning kokkuleppe tähendus on ka kihlveol.³²

XIII sajandi alguseks, kui Eesti tabas sakslaste ja skandinaavlaste vallutus, olid kihelkondade liitumise teel välja kujunenud muistsed Eesti maakonnad, milledest Lõuna-Eestis, olid suurimad Sakala ja Ugandi. Kesk-Eestis, mis jäi võraste sõjakäikude puhul rohkem suurte maakondade varju, polnud koondamisprotsess nii kaugele jõudnud, vaid siin olid kujunenud ühest kihelkonnast koosnevad väikemaakonnad.

Põltsamaa ala kuulus maakonda, mida Läti Henrikus kroonikas on nimetatud Mocha ja mille eestikeelseks vasteks on loetud Mõhu. Nimetatud kroonika tekstist ei jää kahtlust, et tegemist on eraldi maakonnaga. 1220. aastast pärinevates dokumentides kasutatakse erinevorme Moke, Mocke, Moicks. Jällegi esineb see ühes reas selliste maakondadega (terra, provincia), nagu Sakala (Saccala, Sackele), Hurnekund (Wornigonde), Ugandi (Ugenois), Olespois (Olesbus) jt.³³

On oletatud Mõhu mõnesuguseid seoseid või isegi sõltuvust Sakalast. Seda oletust toetab ürik 6. novembrist 1224, millega

³¹ J.Uluots. Eesti muistsed ühiskondlikust ja riiklikust korrast. - "Looming" 1932, nr.6, lk. 730.

³² E.Tarvel. Sakala ja Ugandi kihelkonnad. - "Keel ja kirjandus". 1968. nr.10, lk. 594.

³³ Liv-, Esth- und Curländisches Urkunden buch nebst Regesten - Hrgg. von P.G.v.Bunge. Bd.I Reval, 1859, nr.LXI, LXIV, LKVIII, CII.

Tartu piiskopi vaimuliku võimu alla antakse Sakala koos Mõhu (Moicke), Alenpoisi (Alenbus) ja Nurmekundega (Nurmegunde).³⁴ Enamuses XIII sajandi ürikuis esineb Mõhu aga siiski samas reas teiste maakondadega.

Mõhu väikemaakonna nimi tuleneb ilmselt Mõhkkilla nimest. Arvamus, et Mõhkkilla nimi on tuletatud muistse maakonna nimest,³⁵ ei ole usutav, sest tavaliselt on suuremad toponüümid tekkinud väiksematest: pere nimest külla nimi, keskse külla järgi kihelkonna nimi (näiteks Rebala külla järgi on tulnud Rõhjala nimetus).³⁶ Kuna Mõhkkilla praegu piirneb Põltsamaa linnaga, võib oletada, et selle külla alla kuulus ka suur osa linna praegusest territooriumist, vähemalt jõest lõuna pool asuv ala koos hilisema linnuse territooriumiga.

Tõenäoliselt on küllale nime andnud leivaastja (mõhk, mõhu) ja seega on tahetud ära märkida selle ala viljarikkust. Kinnituseks sellele on heade viljakate põllumade olemasolu. Nii on see nimetus siult lähedane Põltsamaale, aga ka teistele naabruses leiduvatele toponüümidele, milles mabrid on esile tõstnud põlluharimist (Nurmekunde - mumm, Viljandi - vili).

Millist territooriumi haaras Mõhu? Võrreldes hilisema kihelkonnaga oli see mõneti suurem, sest sinna kuulus ka hilisem Kursi kihelkond ja osa Laiusest.³⁷ On oletatud, et hilisema kihelkonna lääneservast kuulus aga osa Nurmekunna maakonda, mis haaras põhiliselt Pülistvere ja Kolga-Jaani kihel-

³⁴ Liv-, Est- und Curländisches Urkunden buch nebst Regesten. Herausgegeben von F.G.v.Bunge. I Bd. Reval, 1853, nr.LXIV, 69 (Edaspidi: UB).

³⁵ H.Magnus, K.Laigna. Op.cit., lk. 16.

³⁶ Vt. ka E.Tarvel. Sakala ja Ugandi, lk. 596.

³⁷ J.Roos. Op.cit., lk. 8.

kondade ala. Usutavam tundub aga olevat R.Kenkma arvamus, et Mõhu ja Nurmekunde piir langes oluliselt ühte hilisema kihelkondade piiriga.³⁸ Põhjapoolseks naabriks oli Järvamaa, kirdes Vaiga, kagus - Jogentagana maakond. Lõunapiiri moodustasid Umbusi ja teised sood.³⁹ Koos Türi kihelkonna kohal paiknemud Alampoisiga moodustasid Nurmekund, Mõhu, Jogentagana ja Vaiga Kesk-Besti viikemaakondade grupi. Mõhu rahvastik, nagu ka Alumpoisi ja Nurmekunna oma, on vilja kujunenud põhja-eesi kesk hõimude alusel.⁴⁰

Kus olid Mõhu maakonna linnused? Ajaloolises kirjanduses on korduvalt väljendatud oletust, et Põltsamaa lossi kohal võis asuda muistsete eestlaste linnus. Põltsamaa saksa keelse nimetuse Oberpahlen ekslikust tõlgendusest tekkis varasemas ajalookirjanduses arvamus, nagu oleks Põltsamaa jõgi Pala (Paela) jõgi, millest on juttu Läti Henriku kroonikas. Sellest tulenevalt avaldati koguni arvamust, et Põltsamaa kohal asus Lembitu linnus. Juba asjaarmastaja arheoloog J.Jung avaldas poolkahtlevalt arvamust, et Pala jõgi on tegelikult Navesti jõgi. V.Reiman kinnitas seda täie kindlusega,⁴¹ kuid alles R.Kenkma uurimus tegi mitte ainult kindlaks, et Pala jõgi on Navesti jõgi, vaid määras ka Kesk-Besti muistsete maakondade asendi.⁴² Lembitu linnust hakati nüüd samastama Lõhaverega ning sellisena on seda käsitletud Lõhavere linnamüel toimunud arheoloogiliste kaevamiste tulemuste alusel.⁴³

³⁸ R.Kenkma. Kesk-Besti muistsete maakondade asend.- "Ajalooline AjaFiri", 1933, nr.1, lk. 32.

³⁹ Samas, lk. 33.

⁴⁰ H.Moora. Besti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest, lk.118.

⁴¹ V.Reiman. Besti kohanimed. - "Besti Kirjandus" 1909, lk.407.

Saksaakeelsele nimetusele Oberpahlen eelnesid alamsaksa Overpah ja ladinakeelne Transpalis, seega Üle-Pala ehk lõuna poolt vaadatuna Üle Navesti jõe asuv.

Kas aga siiski Põltsama ordulossi kohal oli eestlaste linnus - see on küsimus, milles pole selgust. Besti linnuste nimekirja on see ikka sisse võetud, aga ikka ebakindla linnusena.⁴⁴ Tegelikult pole sellest linnusest lähtud küll mitte mingeid jälgi ja õigusega loeb arheoloog E.Tõnisson küsitavaks, kas Põltsamaal üldse oli muistset linnust.⁴⁵ Üheks selliseks on peetud Linnamäe Kalanas Otisaare talu heinamaal,⁴⁶ nüüd üpris metsa sisse kasvanud. Linnamägi on kuni 15 m kõrge, ebatasase platooga. Selle pikkus põhja-lõuna suunas on kuni 60 m, laius ida-lääne suunas kuni 60 m. Linnusena võis älla kasutusel Linnamäe keskne osa, mis põhjast ja lõunast on kraaviga eraldatud muust osast. Linnusel arheoloogilisi kaevanisi läbi viidud ei ole ja seetõttu ei tea me midagi tema tekke ega kasutuseloleku ajast. Arheoloog E.Tõnisson on juhtinud tähelepanu sellele, et Linnamägi jätab väliselt üsna ebaselge mulje.⁴⁷ Otsustades Linnamäe välisilme järgi, ei olnud linnus kuigi tugev ja seega võis kuuluda linnuste varasemasse ehitusaega.

-
- 42 R.Kenkman. Über die Lage des Pala-Flusses. Ein Beitrag zur Topographie Mittelestlands im 13. Jahrhundert. - Opetatud Besti Seltsi Aastaraamat 1931. Tartu, 1932, S.
R.Kenkman. Keskk-Besti muistsete maakondade asend. - Ajalooline Ajakiri. 1933, nr.1, lk. nr.2, lk.
- 43 H.Moora. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Besti NSV-s. Muistised asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn, 1955, lk.73-78.
- 44 J.Jung. Muinasaja teadus eestlaste maalt. II lk.
E.Laid. Uusi andmeid Besti muinaslinnadest. - "Ajalooline Ajakiri", 1933, nr.1, lk.22.
- 45 E.Tõnisson. Linnamäed ja maalinnad. Tallinn, 1966, lk. 98.
- 46 J.Jung. Op.cit.,
E.Laid. Op.cit., lk.
- 47 E.Tõnisson. Op.cit, lk. 98.

Linnused, mis olid kasutusel muistse vabadusvõitluse ajal XIII sajandil, olid tavaliselt hoopis tugevamad.

Nagu paljude teistegi linnuste puhul, ei tea me selle omaaegset nimetust. Seni pole pööratud tähelepanu faktile, et Kalana külla, mille juures linnus asus, on ajaloolistes dokumentides nimetatud Kalla Linna (1601.a. revisjonis - Kallalina,⁴⁸ 1624.a. revisjonis Kalalya,⁴⁹ 1638.a. revisjonis Kalalin ja Kallalin.⁵⁰ Pajusi mõisa vakuraamatust esineb veel 1724. aastal Kallalinna.⁵¹

Teiseks linnuseks Põltsamaa kihelkonna territooriumil oli oletatavasti Utsali külla lähedal asuv Madisenõgi. Linnuse küljed on suurelt osalt hävitatud kruusa võtmisel. Rahva aga tunneb seda muistse linnana. Lisaks linnustele on tuntud üks pelgupaik. See on Mõrtsi külla all pehmes soos asuv kitsas mõõriiba, mis on rahva seas olnud tuntud Pelgumäe nime all (ka Rahakirstunõgi).⁵²

Igal juhul on silmatorkav eestlaste linnuste vähesus mitte ainult Eõhus, vaid üldse Kesk-Eestis. Loomaliku seletusena tundus oletus, et need alad asusid suurte maakondade varjus ja olid kaitsitud võõraste sissetungijate vastu. Tingimata ootaks aga mõne tugeva linnuse olemasolu Nurmekannas, mis asus ühendusteel Sakalast, Põhja- ja Ida-Eestist. Ometi pole Nurmekanna maakonnast teada ühtegi linnust.

48 Die Revision Livlands 1601, S.103

49 Das Permauer Land 1624, S.40

50 Die Revision Livlands 1638, S.

51 ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sil.4, l.18 p.

52 Viljandimaa, lk. 245-246.

Mõhu alale pakusid lõunast teatud kaitset raskesti läbitavad sood ja rabad. Lõunast tulevate sissetungijate rünnakute puhul jäi Mõhu mingil määral Võrtsjärve varju ning ta ei kujutanud endast ka sellist teedesõlme nagu hiljem. Otse vastupidi: põhilised maanteed läksid Mõhust mööda. Nii on teada, et muistse vabadusvõitluse ajal XIII sajandil läks läbi Sakala kulgev Riia-Viljandi-Tallinna tee Navesti mõisa juures üle Navesti jõe ja sealt üle Võhma, Askva, Eistvere, Iainetsa Koigi summas Järvamaale.⁵³ P.Amelung on küll esitanud väite nagu oleks keskajal läinud vana sõjatee Viljandist üle Parika raba Kolga-Jaani ja sealt Põltsamaale.⁵⁴ Seda teed olevat mainitud 1343.a. P.Amelungi teadet ei pea R.Kenkmaa tõsiselt võetavaks. Ta juhib õigusega tähelepanu sellele, et selline tee puudub ka rootsi aja kaardil. Alles Mellini atlasest leitud tee Viljandist üle Ainla ja Parika raba Soosaarde ja sealt üle Võisiku Põltsamaale. R.Kenkmaa peab seda aga ajutiseks talveteeks, sest ka 1839.a. välja antud Riekeri kaardil puudub tee üle Parika raba. Seda teed ei ole ka rootsi aja kaartidel, näiteks 1681. ja 1684.a. Jonas Booki joonistatud Põltsamaa ja selle ümbruse kaardil.⁵⁵ Arvestades asjaolu, et XIII sajandil oli veetaso Võrtsjärves ja Tõgedes praegusega võrreldes tunduvalt kõrgem, olid praegused rabad tol ajal tunduvalt raskemini läbitavad ning sõjakäikudel püüti neid vältida. Iseasi oli midugi olukord talve hakul, kui juhtus tulema kõva kiilm enne paksu lund.

⁵³ R.Kenkmaa. Über die Lage, S. 221, 223.

⁵⁴ P.Amelung. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellim, S.55.

⁵⁵ ENSV RAKA, f.308, nim.2, sü.9.

Luistse vabadusvõitluse sündmustikuga seoses kirjatakse Mõhust Ihti Henrika kroonikas esmakordselt 1212.a. On aga ilmselt, et selle väikemaakonna elanikud ei jäänud kõrvale ka varasematest ühisvõitlustest. Olles kirjeldanud eestlastele võidukat Ümera lahingut 1210.a., kirjutab Ihti Henrik: "Siis pöörsid eestlased, kristlasi pilgates, tagasi omaale maale ja tegid vandenõu ning liidutõotuse, et nad kõik saavad olema üks süda ning meel Kristuse nime vastu, ja läkitasid käskjalgu kõikidesse Bestimaa maakondadesse".⁵⁶ (minu sõrendus - H.P.).

Mõhu esimene rüüstamine toimus 1212.a. talvel. Ristisõdijate vägi, kuhu kuulus kroonika andmeil 4000 sakslast ning sama palju liivlast ja lätlasi, tungis karmi pakasega talvel kõigepealt Ugandisse, sealt Vaigasse ja edasi Järvamaale.⁵⁷ Olles rüüglalt rüüstanud, tapnud ja põletanud, kogunesid ristisõdijad Kareda õue ja , pöördusid siis tagasi läbi Mõhu ja Nurmekunna ning sealt üle Võrtsjärve jää. Seekord teatab kroonik üsna kiretult, et süüdati põlema ümberkaudsed küllad ning põletati Mõhu ja Nurmekunna maakonnad.

Samal 1212.a. kalis üle maa katk ja näljahäda. Kuigi puuduvad lähemad andmed, nähtub kroonikast, et katk ja nälg haarasid laiu alasid, sundides peale rahu sõlmimise. Aasta algul sõlmiti rahu kõigepealt eestlaste, liivlaste ja lätlaste vahel (viimased olid alistatud saksa ristisõdijatele ja võtsid osa sõjakäikudest eestlaste vastu). Järgnevalt sõlmiti Turaidas kolmeks aastaks rahu ka Riia piiskopi ja orduvendadega. Sakslaste võimu alla jäid maad kuni Pala (Navesti) jõeni,⁵⁸

⁵⁶ Henrika Liivimaa kroonika. Stockholm, 1962, lk.101.

⁵⁷ Henrika Liivimaa kroonika, lk. 120-121.

⁵⁸ Henrika Liivimaa kroonika, lk.124.

seega Lõhu jäi veel vabaks. Pärast rahu sõlmimist lõppes kroonika teatel rahva suuremine taudisse, seega oli sõjakäikudel oluline osa katku levitamisel.

Kui rahu 1215.a. lõppes, jäi Lõhu saksa vallutajate sõjaretkedest esialgu kõrvale. Sakslaste esimese suure sõjakäigu ajal rüüstati Läänemaal, teise retke ajal Lembitu linnus Lehola (õhaverre) ja selle ümbrus, sakslased koos lätlastega rüüstasid korduvalt Ugandis. Soomest tulnud preester Peetrus Kaikivald ja orduvendade preester Otto ristisid Sakala Pala jõeni ja Ugandi Emajõeni.

Ei ole teada, kuid võrd puudutasid Lõhut järgnevate aastate ringad võitlused ja võõrvallutajate sagedased sõjakäigud. Kirjeldades Madisepeeva lahingu eellugu 1217.a., teatab kroonik, et Lembitu kutsus kokku kõik mehed kõigist maakondadest.⁵⁹ Kokkutulnute seas loetletakse lasi, harjulasi, virulasi, rüvalasi, järvalasi ja sakulasi, seega kõiki suuremaid maakondi, välja arvatud Saaremaa ja Ugandi. Viinased laks jäid seekord ühisvõitlusest ilmselt kõrvale. Vaevalt aga võib seda oletada Kesk-Eesti viikamaakondade, sealhulgas Lõhu kohta. Kroonikas ei kõnelda otseselt ka sõjakäikudest Lõhusesse, kuigi on vaevalt äratav, et saagiahmed ristirüütlid, kes korduvalt rüüstasid naabermaakonnas Järvemaal, oleksid jätnud Lõhu puutumata. Suured võitlused, millega otsustati eestlaste alistamine, toimusid igatahes mujal.

Lõhu ristimine ja seega ka alistamine toimus 1220.a. Ristijaks oli Läti Henriku nime all kroonikakirjutajana ajalukku läinud Üpera lätlaste preester, kellel oli kaasas Teodorich. Nad alustasid ristimist Nurmekannas, kus nad olivat

⁵⁹ Henriku Liivimaa kroonika, lk. 173.

ristitud seitse päeva jooksul iga päev 300 või 400 .60
Edasi viis ristimistekond neid Järvamaale ja sealte Virumaa
piiridesse. Mõhuse tulli Bhavele nime ümbrusest. Kroonik
teatab, et ka Mõhus on viibitud nädal aega ning on ristitud
iga päev 300 kuni 500 mõlemast soost hinge. Täpsustavalt
on lisatud, et ristimine viidi selles manurgas lõpuni.

Kroonika teksti alusel võis teha umbkaudseid arvestusi
Mõhu elanikkonna kohta XIII sajandi algul. Ristitute arv
oleks preester Henricu hinnangul 2100-3500. Allikakriiti-
liselt võiks arvestada mõnesugust liialdust ülespoole,
kuid teiselt poolt tuleb arvestada, et osa kõrvalisemaid
külaseid võis jääda ristimisest kõrvale. Näiteks on samad
preestrid samal ristimistekonnal ristitud mitu küla Jogen-
tagana, mis varem olid vahele jäänud. P.Johansen on Kesk-
Eestis ristitute arvu võtnud aega aluseks adramaal elavate
inimeste arvu määramisel, saades selle alusel tulemuseks
5-8 inimest.⁶¹ Allikakriitilisi korrektsioone arvestades võik-
sime Läti Henriku teate alusel Mõhu elanikkonna suuruseks
arvestada 2000-3000 inimest.

See arv on vastavuses ka arvutustega, mis on saadud
ordu võimu algul läbi viidud kadastriga. 1240.a. hinnati
Mõhu suuruseks 400 adramaad.⁶² Võttes adramaal elavate
inimeste oletatavaks arvuks viis, hingab F.Amelung Mõhu
elanikkonna suurust 2000 inimeele.⁶³ Veidi hiljem aega arvab,
F.Amelung, et adramaal võis elada 10 inimest, ja saab nii

⁶⁰ Henriku Liivimaa kroonika, lk. 212-213.

⁶¹ P.Johannsen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittel-
alter zur estnischen Kulturgeschichte. - Opetatud Eesti
Seltsi Toimetised, XXIII. Tartu, 1925, S.2

⁶² Est- und Livländische Brieflade. I , I Bdd. Reval, 1856,
nr.1, S.1

⁶³ F.Amelung. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin, S.53.

Karneegunde ja Lõhu elanikkonna koguarvuks 10 000 inimest⁶⁴, mis Lõhu kohta annab arvu 4000. Viimati toodu on siiski ilmselt liialdatud. Viljandis elanud D.Fabriciuse teatel 1601.aastast elas Liivimaal ühes talumajas 5-6 inimest.⁶⁵ H-Ligi leiab adratalu käsitlusse jäänud vilja hulga järgi, mis võimaldas talupererele elatistminimumi, et Põhja- ja Lääne-Eestis võis XVI sajandist adratalust saada elatist 6-8 inimest.⁶⁶ Lõnevõrra suuremaks oli adramaal elanud inimeste arvu hinnanud E.Blumfeldt (8-9 hinge).⁶⁷ Adramaa probleeme spetsiaalselt uurinud E.Tarvel viitab kõigile eespool märgitud autoritele, neile seejuures vastu vaidlemata.⁶⁸ Kõrvutades H.Palli poolt esitatud oletust, et XIII sajandi algul oli Eestis 21000-22000 adramaad ja umbes 140 000 - 160 000 inimest. Lõhu elanikkonna suurust kõnesoleval ajal 2800 inimesele.⁶⁹

3. Foogtkonna keskusest kuningriigi pealinnaks

Veel enne, kui eestlaste muistne vabadusvõitlus oli lõplikult maha surutud, toimus vallutajate vahel maade jagamine, mis vormistati kokkuleppega Lihula ja Tartu (hilisem - Tartu) piiskopi Hermann'i ja ordu vahel 23. juulil 1224.⁷⁰ Vastavaat sellele sai ordu endale Sakala,

⁶⁴ Samas, lk.54.

⁶⁵ D.Fabricius. Historial Compendiosa series. - Suptores Rerum Livonice Bd.2, S.494.

⁶⁶ H.Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561). Tallinn 1961, lk.201.

⁶⁷ Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937, lk.42.

⁶⁸ E.Tarvel. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksutuse alused 13.-19.sajandil. Tallinn, 1972, lk.47.

⁶⁹ H.Magnus. ja K.Iaigna. Põltsamaa. Tallinn, 1973, lk.16.

⁷⁰ UB, Bd.I, nr.LXII, 16,66.

Nurmekunde, Lõhu ja poole Vaigast, piiskop Hermann Ugandi (Ugenois), Soopoolitse (Sobolitz) ja teise poole Vaigast. Seega võeti arvesse juba väljakujunenud territoriaalseid üksusi, mille seas Lõhu (Locke) moodustas ordule läinud alade seas omaette üksuse.

4. jaanuarist 1230.a. kinnitas selle jagamise paavst Gregorius IX,⁷¹ 1234.a. piiskop Hermann,⁷² Stens leping 7.juunil 1238.a. andis maade sellisele jaotusele ka Taani kuninga sanktsioon.⁷³ Kiriklikult allus Lõhu siiski Tartu piiskopile.⁷⁴

Võimu kindlustamiseks alistatud maades on vallutatavad asunud ehitama kirikuid ja linnuseid, kasutades selleks kohalike talupoegade tööjõudu ja mujalt toodud meistrite abi. Põltsama kiriku asustamisajaks on loetud 1234.a. Selle aluseks on tegelikult ainult fakt, et Vatikani arhiivis säilitatavas ürikus 20. novembrist 1234.a. mainitakse tumistajatena võimalikke-plebaane Eggehardus de Moche ja Fredericus de megunde⁷⁵, seega Lõhu ja Nurmegunde preestrid. Kõigiti põhjendatud on siit tehtud järeldus, et Lõhu ja Nurmegunde moodustasid kumbki eraldi kihelkonna. Vaevalt toimus ka mingit muudatust endiste maakondade piirides, sest mõlemalt poolt valvati kiivalt, et väheneks sissetulekul kirikukümnisest, näol, mida pidi maksa kohalik elanikkond.

⁷¹ Senas, Bd.VI, Riga, 1873, n.LMCCXIX, v.7

⁷² Senas, Bd.I, n.CXL, v.179-180.

⁷³ UB. Bd.I, CLX, v.205-208

⁷⁴ UB, Bd.I, IXIV, v.69, n.LXVIII, v.72.

⁷⁵ H.Hildebrand. Livonica, vornäh aus dem 13. Jahrhundert im Vaticanischen Archiv. Riga, 1887, S.49.

Siiski ei kõnele viidatud ürik midagi Põltsama kiriku ehitamisaja kohta. Kihelkonna moodustamine ja võimaliku ametisse määramine tõi kahtlemata kaasa kiriku ehitamise, aga me ei tea siiski, kas nimetatud aastal oli kirik juba olemas, oli ta ehitusel või seisis ehitustööd alles ees. Pealegi ei näita see juhuslikult sattunud aasta isegi mitte preestri ametisse seadmise ega. Kiriku ehitamise algust ei saa aga paigutada ka palju ette- ega tahapoole 1234.aastat. R.Kenkma on juhtinud tähelepanu sellele, et Põltsama kihelkond (Kespel to Overpall) esineb allikais esmakordselt alles 1480.a.⁷⁶ Kirikliku asustusena rajati Põltsama lähedale ka Rutikvere klooster, mis kuulus domiiniiklastele.⁷⁷

Administratiivselt kuulus Põltsama Viljandi kontuurkonda, Viljandi kontuurile allusid Põltsama, Laiuse ja Kursi foogtid. Põltsama linnuse (lossi) ehitusaja esitab kroonikakirjutaja T.Hiirne, kes oma kroonikas teatab, et 1272.a. seati foogtina ametisse Otto v. Rodenstein ja samal aastal on ka Põltsama linnus ehitatud.⁷⁸ Selle alusel on ka teatmeteoste⁷⁹ ja üldkõsiflustes esitatud ordulinnusega rajamisajaks XIII sajandi lõppu. R.Kenkma viidab soovastu, et Põltsama orduloss on rajatud alles 14. sajandil, tõenäoliselt alles selle lõpupoole.⁸⁰ Märkides seda mõnda minnes, hoopis teises seoses, ei esita autor selle

⁷⁶ R.Kenkman. Kesk-Besti maakondade asend, lk. 29.

⁷⁷ P.Amelung. Studien zur Geschichte Oberpahlens, S.8-9.

⁷⁸ Thomae Hiirni's Ehist-Lyt- und Lettlandische Geschichte. - Monumenta Livonise Antiquae I. Bd.I. Riga, Dorpat u. Leipzig, 1835, S.

⁷⁹ Löwis of Menar. Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga, 1922, S.88.

⁸⁰ R.Kenkman. Kesk-Besti muistsete maakondade asend, lk.27.

väite kinnituseks mingeid tõendeid, nagu oleks tegemist päevselge faktiga. Tegelikult on siiski vaevalt usutav, et Põltsamaal ametisse seatud foogt ei sunnud ehitama oma residentsi. Kuigi talupoegade vastu võis kaitset pakkuda ka kindluskirik, tuleb arvesse võtta ordu ja kiriku ajuti üsna teravaid vahekordi, mille tõttu ordu püüdis kõikjal luua oma kindlustatud tugipunkte. Kunstiajaloolane A. Tuulise arvab siiski, et esialgu kontsentreeriti kõik jõud Viljandi linnuse ehitusele ja Põltsamaa ehitus võis toimuda alles XIV sajandi teisel poolel.⁸¹ Mõlemad autorid lähevad aga vaikides mööda T. Hiirne teatist.

Esialgu (XIII - XIV sajandist) kandis foogtkond Mõhu (Moche) nime. Ta oli kiri "S'Advocate de Moche"⁸², hiljem tuli selle asemele saksa keelsetes dokumentides "Üle-Pole" (Overpolen, Overpoll). 1480.a. kaotati Põltsamaa foogtkond ja see ala läks Viljandi kontuuri otsealluvusse.

On oletatud, et samaaegselt ordulinnusega rajati ka Vana-Põltsamaa mõis, mille tekkimist H. Ligi dateerib XIV saj. I poolega, oletamisi aga ka XIII sajandi lõpuga.⁸³ Sellega muutus Põltsamaa majanduskeskuseks, kuhu ka kaugemate küllade talupojad tõid oma andmeid, kus tuli käia ordulinnuse ehitustöödel ja hiljem teotööl.

Teiste mõisate kohta on andmeid alles XVI sajandi algupoolest. 1510.a. on esimest korda mainitud mõisa nimega

⁸¹ A. Tuulise. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat, 1942, S. 148-149.

⁸² Brieflad, II, 14, 42.

⁸³ H. Ligi. Eesti talurahva olukord, lk. 348.

"Goltberch"⁸⁴. Hiljem on see mõis ilmselt liidetud Loopre mõisaga (esineb 1454.a.) Pilstvere kihelkonnas. Mõisa eestikeelne nimi ei ole teada, tõenäoliselt peaks see olema seostatav mingi "Kullandse" nimelise kohaga. 1514.a. on mainitud esmakordselt Rutikvere mõisa⁸⁵ ja 1552.a. Lustivere mõisa.⁸⁶ Naaberkihelkonnas Pilstveres on rajatud lisaks Loopre mõisale veel Eistvere mõis (mainitud esmakordselt 1560.a.).

18. juulil 1402.a. Põltsamaal koostatud ürikuga läänistas ordumeister Conrad von Vitinghof Põltsamaa foogtkonna maadest kellelegi Laurentius Crysowile ehk Steenhowerile Vakritu ja Somela nime all kirja pandud külad.⁸⁷ Põltsamaa ordulossi varjus kujunes ilmselt üsna peatselt vilja alevik, mis XV sajandi algul esineb saksa keelsetes allikates eestikeelse noomutatud nime all Poldesem, vene allikates veel kogu XVI sajandi jooksul Poltšev.⁸⁸ Kui suur see oli, selle kohta puuduvad allikate nappuse tõttu lähemad teated. Revisjoni läbiviijatele on 1638.a. aga öeldud, et mõni aeg tagasi (vor Zeitten) on alevikus olnud 300 bürgerit.⁸⁹ Ei selgu, millist aega seejuures on silmas peetud. Võiks oletada, et silmas peeti poola aja lõppu enne Poola-Roosi leastavaid sõdu XVII sajandi algul. Siiski tundub see arv olevat liiga suur, kui võrrelda seda tolleaegse talurahva arvuga ja arvesse võtta alevi hävingut Liivi sõja

⁸⁴ Samas, lk. 347 (GU.II, 98 ja 322 järgi)

⁸⁵ H. Idgi. Besti talurahva olukord, lk. 348 (GU.II, 169, järgi)

⁸⁶ Samas, lk. 347

⁸⁷ Est- und Idvländische Brieflade I Theil, I Bd. Reval, 1856, nr. 94 s. 72

⁸⁸ R. Kenkman. Keek-Besti muistsete maakondade, lk. 27

⁸⁹ Die Revision Lävland 1638, S. 145.

ajal. Poola revisjoni läbiviijatele öeldi 1599.a., et orduajal oli talupoegi 1200, nüüd umbes 800 või üle selle.⁹⁰

Üksikteateks alevist on ordumeister Walter von Plettenbergi lüüristukiri Wilhelm von Thwivelile, millega talle lüüristatakse Põltsamaa alevi kõrtsikoht.⁹¹

Põltsamaa kihelkonnast on eraldunud XV sajandi algul Kolga-Jaani. Kihelkonnakiriku ehitamine olevat toimunud 1402. ja 1417.a. vahel.⁹² Kirik ja kihelkonna nimi (St. Klein-Johannis) arvatakse olevat tulnud Johannes Nepo- ninest, kelle suks kiriku olevat ehitatud Rööminaalt sija rännanud hussiidid. Kibimusele, kuidas Tartu piiskop ja Põltsamaa ordudiskrikud talusid hussiidide asumist Põlt- sama kihelkonna metsasele lõunaalale, annab F.Amelung seletuse väite näol, et esialgu ei olnud hussiididel ketserite kuulsust ja Praha ülikoolis oli õppinud ka Tartu toomherra Bernhard Bulow, kes oli a.1410-1413 Tartu piis- kopiks ja Jan Husist mõjutatuna ei takistanud hussiidide lävivinaale asumist.⁹³ Põhast Riia peapiiskopi teravat väljaastumist hussiidide vastu on nende kirik, mis tege- likult oli vaid kabel, hävitatud ja selle asemele ehitatud kivikirik.⁹⁴

Ordu võimu all jäi Põltsamaa ilmselt kõrvale vaenus- test, mis aegajalt toimusid Ordu ja Tartu piiskopi vahel.

90 Viljandimaa, lk. 263

91 Brieflade. I, nr.656, S. 462

92 F.Amelung. Studien zur Geschichte Oberpahlung, S.10

93 F.Amelung. Studien zur Geschichte Oberpahlung, S-10-12, 46-50

94 Igal juhul on ebaõige J.Reesi poolt esitatud väide, nagu oleks Kolga-Jaani eraldunud Põltsamaast alles 1636.a. (J.Rees, Op.cit., lk.9)

Välissõdadest on Põltsamaad tõsiselt puudutanud ordu sõda Venemaaga 1501-1503. Nimetatud sõja ajal ulatus Põltsamaale Vene vägede sõjakäik 1501.a. Põltsamaa linnus ja alev põletati.

Kahjuks puuduvad meil andmed Põltsamaa kihelkonna elanikkonna kohta XVI sajandil enne Liivi sõda. P.Amelung ja tema järgi ka J.Roos on oletanud, et enne orduaja lõppu võis Põltsamaa kihelkonna elanikkond ulatuda 30000.⁹⁵ See on küll tublisti liialdatud. 1599.a. Poola revisjoni läbiviijatele on öeldud, et ordu ajal oli seal 1200 talupoega (siin ja edaspidi on mõeldud selle all talusid, mis on ühe pere käes). Seejuures peeti Poola ajal Põltsamaa all tunnult suuremat territooriumi (ka Piilistvere, Kolga-Jaani ja osa Laiusest). Aga ka sellel territooriumil oleks J.Roosi poolt välja pakutud elanikkonna arv fantastiliselt suur.

Asustuse kasv on orduaja lõpul toonud päevakorda Põltsamaa piirkonna piiride täpsustamise Tartu piiskopkonda kuuluva Kärkna kloostri maadega. 6. detsembril 1557.a. kirjutas Tartu piiskop Hermann ordumeister W.Fürstinbegile, et piiri ajamine Kärkna abtkonna ja Põltsamaa piirkonna vahel toimub järgmise aasta 4. jaanuaril.⁹⁶ Samas oli piiskopil aga ka ärevaid teateid Venemaast. Kirjavahetus piiskopi ja ordumeistri vahel jätkus detsembri lõpul.⁹⁷ Piiri ajamine lükati edasi, kuid pidi siiski toimuma 1558.a. jaanuaris. Enne, kui see teeks sai, algas ka Liivi sõda.

⁹⁵ J.Roos. Op.cit., lk.11

⁹⁶ C.Schirnen. Quellen zur Geschichte der Untergangs livländischer selbständigkeit. Bd. II Reval, 1862, S.32-33

⁹⁷ Samas, lk. 38-39, 50-51

Põltsamaa piirkond sai tõsiselt kannatada juba vahetult Liivi sõja algul. Vene vägede esimene retk, mis algas 1558.a. jaanuaris ja mille eesmärgiks oli eeskütt sõjaline luure, aga ka vastase nõrgestamine selle alade majandusliku rünnepõlvimise teel, ulatus ka Kesk-Pestisse. Seejuures ei asunud aga kindlasti piiramisele ja nii jäi Põltsamaa ordulinnus ja ilmselt ka alev esialgu puutamatuteks.

Vene vägede retk näitas aga ka Vana-Liivimaa nõrkusi. 18. juulil 1558.a. kapituleerus Vene vägedele Tartu ja nüüd olid ka orduvõimud tüülikult paanikas. Paidest ja Viljandist põgenes rohkesti kodanikke koos perekondadega varjule Tallinna müüride taha.⁹⁸ Losside ja linnade kaitseks oli ordul liiga vähe mehi, oma osa mängis ka paanika. Pidades olukorda lootusetuks, lahkus kohalik garnison 22.juulil 1558.a. Põltsamaa ordulossist. Nagu selgub Tallinna bürgermeistrite ja raehärrade kirjust ordumeister W.Fürstenbergile ja koadjuutor G.Kettlenile 23. juulil 1558.a., olid nemadki informeeritud, et Viljandi, Põltsamaa ja Paide piirkonnad on jätetud ilma kaitseta.⁹⁹ Augasti lõpul jõudsid Vene väesalgad juba Tallinna lähedusse. Ilmselt hõivati sel ajal ka Põltsamaa. Nõianike põgenemist ja orduvägede lüüasaamisi kasutasid kohalikud talupojad kättemaksuaktideks oma rõhujate vastu. 1558.a. juulis põletasid talupojad raha võisiku mõisa.

1558.a. teisel poolel tõmbusid Vene väed esialgu tagasi. Aastavahetusel on Põltsamaal olnud tulevase ordumeistri G.Kettleni residents.¹⁰⁰

⁹⁸ H.Kruus. Vene-Liivi sõda (1558-1561). Tartu, 1924, lk.61-64

⁹⁹ C.Schirren. Quellen, II, S. 325

¹⁰⁰ C.Schirren. Quellen, Bd.IV, 1864, S.42 1.jaanuaril 1559 on ta seal olles saanud kirja ordumeistrilt W.Fürstenbergilt

1. märtsist kuni 1. novembrini kehtis Liivimaal järjekordselt vaherahu. 1560.a. saatis tsaar Liivimale uued väed Andrei Kurbski ja Danil Odašiliši juhtimisele. Ordu valduses olevate alade ruineerimiseks ette võetud sõjaretkedes sai Põltsamaa ümbrus mitmel korral väga tõsiselt kannatada. 1560.a. suvel läks Vene peavägi Tartu alalt põhja poolt Võtsjärve Viljandi alla,¹⁰¹ seega ilmselt uuesti ka Põltsamaa kihelkonda lähides.

2. augustil 1560.a. tegi ordu viimase katse venelasi tagasi tõrjuda, rünnates 500 ratsanikuga Härgmäe (Hergene) lähedal Oozali mõisa juures 12000-mehelist Vene väge. Orduvägi piirati sisse ja hävitati vihases lahingus täielikult. See oli viimane välilask, kus sõnastati venelaste vastu vilja astuda.

Pärast Oozali lahingut koondusid Vene väed Viljandi alla. Pärast paarinädalast piiramist alistus Viljandi 21. augustil 1560. Orduvägede kätte olid jäänud vaid Tallinn, Narva ja Paide.

Põltsamaa saatus hakkas järgnevalt mõjutama suurvõimade võitlus Orduleegi piirandi ümber.

Juba pärast esimesi lähenemisi Vene vägedelt olid Liivimaa võimud saanud otsima välisabi. Esialgselt loodeti seda saada Tsaarilt, Saksa-Rooma keisrilt ja Honsalt, kuid need lootused osutusid petlikeks ning esialgu hoidus sekkumast ka Rootsil. Nii omandasid Liivimaa poliitilises elus ülekaalu Poola sõbralikud ringkonnad. 1559.a. augustis sõlmis Ordu

¹⁰¹ H. Ernis, Vene-Lävi sõda. (1558-1561). Tartu, 1924, lk.111

koadjuutor Gotthard Kettler Poola kuninga Sigismund II Augustiga lepingu, millega viimane võttis ordu oma kaitse alla.

Septembris 1559.a. mällis Saare Lääne piiskop Johann Münchhausen oma piiskopkonna Taani kuningale Frederik II-le. Viimane andis selle üle oma vennale hertsog Magnusele. 4. juunil 1561 alistusid Harju- ja Virumaa, 6. juunil ka Tallinna linn Rootstile. Vahepeal ordumeistriks tõusnud G.Kettler ja Riia peapiiskop sõlmisid 23. novembril 1561 poola kuninga-ga alistumislepingu, mille ametlik allakirjutamine toimus Riias 1562.a. märtsis. Viimastest ordu valdustest moodustati Poolast vasallisõltuvuses olev Kuramaa hertsogiriik, mille hertsogiks sai viimane ordumeister G.Kettler. Võttes üle laguneva orduriigi jäänused, sai Poola kuningas päranduseks sõja Venemaa vastu. Liivimaa laastas aga ka Põhjanende Seitsmeaastane sõda (1563-1570), milles Poola ja Taani võitlesid liitlastena Rootsi vastu.

Põltsamaa ajaloo seisukohalt on huvipakkuv hertsog Magnuse tegevus. See 19-aastane noormees saabus aprillis 1560 Taani sõjalaevadega Kuressaare sadamasse, kaasas palgasõdurid ja ametnikud. Isa testamendi kohaselt pidi temast saama Schleswigi ja Holsteini valitseja, niikõ jaid need kuningast vennale ja ta asus endale Liivimaal riiki rajama. Lisaks Saare-Lääne piiskopkonnale õnnestus tal osta ka Kuramaa piiskopkond, kuid auahme noormees tahtis saada endale ka Tallinna, Pärnut ja Paidet ning kogu Põhja-Eestit. G.Kettler omakorda püüdis ühendada oma võimu alla Läänemaa. Tulenuseks oli sõda Magnuse vägede ja ordu vahel. Magnus võttis teenistusse orduvägedest sdeserteerunud palgasõdureid ja igasugu seiklejaid, kellega käis rüüstamas Pärnu piirkomas, siis

aga ka Järvamaal ja Harjumaal.

Palgasõdurid, kes olid astunud Magnuse teenistusse, said võimaluse uue isanda nimel tappa, röövida ja põletada, kuid lisaks saagile nõudsid nad ka palga. Magnus, kes oli innukalt mehi palganud, sattus palgamakamisel rahapuudusesse. Augustis 1560 sõlmiti küll orduga vaherahu kuni järgmise kevadeni, kuid Taani kuningal tekkisid kartused, et noorena venna ettevaatamatu välispoliitika võib kaasa tuua valduste kaotsimineku Liivimaal.

Kuningast vend kutsus Magnuse Kopenhaagenisse arua andma. Magnus omakorda sõitis Taani kavatsusega hankida Taanilt abi ülejäänud Liivimaa vallutamiseks. 1561.a. mais saabus ta jälle Kuressaare randa. Ema, Taani leskkuninganna oli aidanud ärasõitvat poega suurema rahasummaga, kuningast vend andis kaasa 10 sõjalaeva, kuid kuningas oli saatnud ka oma asehalduri, kes võttis Magnuselt üle sõjaväe ja kohapealse välispoliitika juhtimise. Saare-Lääne piiskopkond oli seega lakand eksisteerimast ja nii olid luhtunud ka Magnuse auahned plaanid Liivimaal feodaalriigikese loomiseks.

Hertsog Magnus siirdus nüüd Saaremaalt Kuramaale ning püüdis leida toetust Poola kuningalt Zygmunt (Sigismund) II Augustilt. Plaanis oli abielu Poola kuninga õega, kuid Taani kuninga toetusest ilma jäänud vaene kosilane lülitati pilades tagasi. Otsides võimalusi oma auahnete plaanide elluviimiseks saatis Magnus 1569.a. saadikud Vene tsaari juurde. Tsaar lubas läänistada Magnusele kogu Liivimaa, millest pidi moodustuma Venemaast sõltuvuses olev kuningriik. Vasall-sõltuvuse väljenduseks pidi olema iga-aastane kingitus. Liivimaal pidi säilima senine õiguskord ja elanikele endine usk. Seega oli tsaar loobunud plaanist liita Liivimaa Vene-

maaga, senise korra shilitemise teel võis loota toetust kohalikele feodaalidele ja saksa linnakodanikele, eriti veel siis, kui panna neile valitsejaks saksa soost kuningas. Oma peritolt oli Taani kuninga vend sakslane.

1570.a. märtsis asus Magnus koos suure saatjaskonnaga pikale teekonnale Moskvasse. Juuni algul võttis Moskva pidulikult vastu liivimaaalasi, kes olid saabunud 200 hobusega. Noor hertsog oli meelitatud Moskva elanikkonna austuseavaldustest, läbirääkimised tsaariga kulgesid ülimalt edukalt. Tsaar hellitas teda Liivimaa kuninga tiitliga, lubas abi rootslaste vastu ja andis Magnusele pruudiks oma sugulase Eufeenia. Pulmad läkati aga siiski edasi, sest kuningriik, mida Magnus Moskva tsaari vasallina pidi valitsema, tuli alles vallutada. Vasallkuningriigi keskuseks määrati Põltsamaa, ilmselt keske asendi tõttu, võibolla ka seetõttu, et see võis olla sobivaks baasiks sõjakäigul Tallinna vastu. Soovides hirmutada oma tõrksat poega, teatas Ivan III avalikult, et ta kavatseb jätta poja ilma troonipärimisõigusest ja teha oma pärijaks Liivimaa kuninga Magnuse.¹⁰² Muidugi oli sellise avalduse taga terav võitlus tsaari lähikonnas, kuid muidugi võisid tsaari sõnad siiski teatud määral tõsta Põltsamaale valitsejaks saadetud rahvusvahelise seikleja autoriteeti.

Saatjaks suured Vene viied (kaasaegsete kinnitust nõõda 25000 meest) Vene vürstide juhtimisel ja mitu lipkonda uue kuninga teenistusse astunud Liivimaa sakslasi, saabus Magnus veel samal aastal Liivimaaale. Tartu kodanikkond võttis Mag-

must vastu austusavaldustega. Uue kuninga nõuandjateks hakkasid Vene teenistusse üle läinud kohalikud aedlikud Johann Taube ja Elert Kruse, kes püüdsid kallutada ka Tallinna kodanikkonda tsaarile alistuma. 1569.a. olid Tallinna rae-härrad istunud Rakveres koos Vene bojaaridega ja Vene teenistusse üle läinud Tartu kodanikkonna esindajatega ühisesse lõunalauda, kus Johann Taube püüdis tallialasi veenda, et allumine Vene tsaarile on ainus väljapääs kujunenud olukorrast. Läbirääkimised jätkusid hiljem korduvalt veel kirjavahetuse abil, kuid Tallinna rae-härrad lootsid linna kaubandusele suuremat tulu Rootsi kuninga alluvuses ja seetõttu ei osutanud valmisolekut ka kuningas Magnussele alistumiseks.

Et aga Magnusel siiski kohalike sakslaste seas ei püüdnud pooldajaskond, niitab katse Tallinna hõivamiseks relva jõul. Jõuk m. mõisamahi (põhiliselt kohalikud sakslased), kes ei olnud nõnda aega palka saanud, tõstis 7. jaanuaril 1570.a. Klaus Kurselli juhtimisel Toompea linnuses müssi, võttis linnuse oma valdusse ka kavatses selle Magnussele üle anda. Rootsi garnisoni äkkrünnakuga suruti see müss aga maha.

Põltsamaal asus Magnus laagrisse linnuse lähedal asu-
vale kõrgendile, mis siitpeale kannab Kuningaskie nime.
Ilmselt pikka peatust ei tehtud, sest niigi laastatud
Põltsamaa ümbrus polnud suhteline kaua toitma suurt väge.
21. augustil ¹⁵⁷⁰ 1570 saabus Liivimaa kuningas suurte vägedega
Tallinna alla ja alustas linna piiramist. Kui Narva kaudu
saabusid Venemaalt järele vasallkuningale toetusaks saade-
tud piiramissuurtükid, muutus olukord kaitsjaille juba oht-
likuks. Magnusse väed ei suutnud aga linna merest ära löi-
gata. Rootsi laevastik tõi uut sõjamoona ja toiduaineid.

Olukord Tallinnas muutus killi traagiliseks novembris puhkenud ja üha laastavamaks muutunud katku tõttu, kuid katk levis linnast ka talupoegade hulka ja sealt Magnuse laagrisse. 16. märtsil 1571 panid piirajad oma laagri põlema. Vene vägi lahkus Narva kaudu, Magnus koos oma väesalkadega, mis koosnesid peamiselt sakslastest, asus oma pealinna Põltsamaale.

Ebaõnnestumisega lõppes ka Paide piiramine, mida Vene vägede eesotsas oli juhtinud Liivimaa sakslane Tiesenhausen.

Kartes tsaari viha saamatuse eest Tallinna piirmisel püüdis Liivimaa kuningas ajada süüdi J. Tante ja E. Kruse kaela. Viimased ruttasid otsima uut pere meest, püüdes end sellele kasulikuks teha tsaari ja Magnuse reetmisega. Nad organiseerisid 1571. a. vandenõu Tartu üleandmiseks Poolale, kuid see kukkus läbi.

Kuna Kruse ja Taube olid olnud Magnuse nõuandjateks, kompromiteeris nende reetmine ka "Liivimaa kuningat". Kartes tsaari viha, puges Magnus Põltsamaalt Saaremaale. 1572. a. Vene vägede eesotsas isiklikult Liivimaale saabunud Ivan IV oli aga oma vasalli vastu armuline. Ta kinkis Magnusele vene vägede poolt vallutatud Karksi linnaks läüni ala ja ruttas kindlustama Liivimaa kuninga positsioone ka varem lubatud abielu sõlmimisega. Kuna Magnuse pruudiks antud tsaari vennatütar oli vahepeal surnud, pidi tema asemele astuma noorem õde Maria Vladimirovna. 1572. a. aprillis toimusid Novgorodis pulmad. Kuidu sünge mehe ajalukku läinud Ivan IV võttis ise pidustustest osa, oli lõbus ja isegi tantsis. Pärast pulmi asus noorpaar Põltsamaale. Maria oli tegelikult alles laps - 13 aastat vana ning armastas üle kõige õunu ja suhkrut, millega Magnus püüdis teda ka

hellitada. Oma naise rõivad laskis Liivimaa kuningas Ümber teha, kohaliku saksa mee järgi, pahandades sellega tsaari. Liivimaa kuningriiki oli aidanud rootslaste ja poolakate vastu kindlustada tsaari Isjane sõjakäik. Uusaastapäeval 1573.a. olid venelased vallutanud ka Paide. Sõda aga kestis. Tallinna baasina kasutavad rootslased töid kohale palgasõdurid Saksa- maalt, Šotist ja Inglismaalt. 1574.a., ründasid Rootsi väed ka Põltsamaid. Linnust ei suudetud vallutada, küll aga põletati maha alev ja rüüstati Umbruskonda. Liivimaa kuningale kriitilises olukorras sai Magnus jälle abi Venemaalt. Vene ja tatari vägedega alistas Magnus 1575-1576.a. peaaegu kogu Eesti ala, sealhulgas Pärnu ja Saaremaa. Rootslaste kätte olid jäänud vaid Tallinn ja Hiiumaa.

Mitte enam usaldades Magnuse väejuhtivõimeid, saatis tsaar Tallinna vastu Vene väed venelastest väejuhtide juhtimisel. 23. jaanuaril 1577.a. jõuti Tallinna müüride alla, kus pidi otsustatama Eesti ala tulevik. Linna pommitati suurte kivikuulidega ja süütepommidega, kuid vallutada seda siiski ei suudetud. Pärast seitsmenädalast piiramist Vene väed lahkusid.

Liivimaa kuningriigi jaoks otsustavatel päevil oli Magnus hakanud otsima juba uut isandat. Teated läbirääkimistest Kuramaa hertsogiga jõudsid varsti tsaari kõrva. Käsk tsaari palga ette ilmuda sisendas hirmu, kuid ka minemata ei saanud jätta. Kohtumisel Pihkvas suutis Magnus end siiski välja vabandada. Uue lepinguga andis tsaar Magnuse komando alla ühe Vene väeüksuse ja loovutas talle Võnnu (Česise) koos lähima ümbrusega kuni Koiva jõeni. Kui aga ka Koknese elanikkond avaldas soovi alistuda, ei suutnud Magnus kiusatusele vastu panna ja võttis Viina jõel oleva kindluse oma võimu alla.

Tsaar luges seda lepingu rikkumiseks. Ta karistas linna, mis olid alistunud Magnusale, ning ilmus siis Võnnu alla. Esi- algu saatis Magnus tsaari juurde kaks Liivimaa aadlikku. Need said aga ihumühtlust ja niikõla ei jäänud kuningas Magnusel muud üle kui minna tsaari ette põlvitama. Esi- algu ta vangistati, siis aga lasti minna Kuramaale, kus ta läks üle Poola-Leedu teenistusse. Vene väed hõivasid Põltsamaa ja likvideerisid 1578.a. Liivimaa vasallkuningriigi.

Sejlega lõppes poliitilise ajaloos seisukohalt huvitav periood Põltsamaa ajaloos, mis tegelikult ei andnud Põltsa- maa piirkonna elanikkonnale midagi, Iseasi oleks olnud mi- dugi siis, kui ühelt poolt Vene tsaarivõimad, tei- selt poolt baltisaksa aadli ja linnakodanike vahel oleks jõudnud laiemale alusole, nagu see sai teoks Põhjasõja ajal, või kui Magnusel väed oleksid suutnud vallutada Tallinna. Viljatu on oletada, kas sel juhul Põltsamaa oleks võinud ka edasi jääda kuningriigi pealinnaks koos sellest tulenevate ehitustöödega. Tõenäoliselt oleks pealinnaks saanud ikka mõni suurem linn. Sõjaaja oludes tõi kuningriigi pealinna au Põltsamaa piirkonnale aga ainult suuremat laastamist.

4. Poola ja Rootsi võimu all

1582.a. Jan Zapoljes sõlmitud rahulepinguga läks Lõuna- Eesti Poola võimu alla. Haldusüksustena seati sisse presi- dentkonnad, mis 1592.a. nimetati ümber palatrinkondadeks ehk vojevoodkondadeks. Presidentkonnad osakorda jagati staarost- kondadeks ehk kapitaa kondadeks (kapitarrisaatideks). Põltsa- maast sai ühe sellise staarostkonna keskus. Staarostkonda kuulusid peale Põltsamaa kihelkonna veel Piliistvere ja Kolga- Jaani ning ka osa Laiuse kihelkonnast, nii et Põltsamaa

stearosti võimu all olid ka Kaave, Kurista, Siimusti ja Kõpu külad.

Põltsamaa linnus oli ühtaegu nii stearostkonna kui ka Poola riiginõisa (tolvangi) keskus. Selle majandamisest annavad pildi Poola revisjonid.

1599.a. revisjoni andmeil külvati tolvangi põlispõldudele rukist 553 riia vakka ja 2 küllimittu, otra 278 riia vakka ja kaera 286 riia vakka, lisaks sellele veel 42 vakka otri alamadele.¹⁰³ Kuna kasutusel oli kolmeväljasüsteem, pli kolmas põlispõld kesa. Vilja saagikuseks arvestati kolm seemet. Heina saadi 1360 koormat. Veidi külvati veel suvinisu, herneid ja tatart. Põhilise osa tolvangi sissetulekutest andsid aga talupoegade andamid.

Millised küllad kuulusid Poola võimu ajal Põltsamaa stearostkonda? Kui palju oli seal talupoegi? 1599.a. revisjonist nähtub, et kuigi sõja lõpust oli möödunud ligi paarkümmend aastat ja maa oli saanud mingil määral kosuda, ei olnud saavutatud kaugeltki veel mitte sõjajärelset tasu. Üldse oli sellel aastal Põltsamaa stearostkonna kroonule kuuluvatel aladel 532 talupoega (talu) ja 107 pobulit, talumaal all 136 1/2 poola adramaad ehk 544 1/2 saksa adramaad.¹⁰⁴ Enamus talusid oli 1/4 - või 1/8-adramaa suurused (vastavalt 210 ja 195).

Kroonu kiles olevad maad jagunesid 6 vakuseks ehk vardjaskonnaks, mida nimetati vardja ehk vakukupja nime järgi.

¹⁰³ Viljandimaa, lk. 273-274

¹⁰⁴ Viljandimaa, lk. 263-

Esimese vardja (Mikolas) moodustasid Neamurme, Umbrusi, Kalliküla (Kalliküla), "Voiakus" (Kalurite küla), Viruvere, Kablaküla (Kabala), Kalmeti, Anikvere, Võhma, Vilevere, Väike-Kamari (hilisem Rümli) ja Suur-Kamari külad. Valus asus seega Põltsamaalt Tartu poole, põhiliselt praegusest Tartu maanteest Viljandi poole jääval territooriumil. Kokku oli 11 külas 91 talupoega (taluperet) ja 13 pobulit.

Miku vardjaskonna moodustasid Sulustvere (Surusver), Tõrenurme, Panastvere, Alastvere (Atesver), Aruküla, Väike-Puidvere, Kaavere, Ojaküla, Kaave, Aidu, Vägari(?), Kõpu, Kose, Kurista, Siinusti ja Aruküla külad, seega Põltsamaalt Iustivere ja praeguse Jõgeva suunas asuvad külad. Kokku oli 16 külas 91 talupoega ja 13 pobulit.

Tõnise ("Tenise") vardjaskonna moodustasid Loopre, Kalama, Suur- ja Väike-Lahavere, Kauri(?) (Kaurowir), Tapiku, Tamsi, Tõivere, Arisvere(?), Kõrkküla, Undvilja (Urvälja), Suur- ja Väike-Luige, Raasna (Rasma), Pajusi, Mõllikvere ("Molestwer"), Mõrtsi, Mõisamaa (Moyzamaa, ilmselt hilisem Mõisaküla) ja Nurga külad, seega Põltsamaalt Pajusi ja osalt Kalama suunas jäävad külad viimastest alates. Kokku oli 19 külas 109 talupoega ja pobulit. Tyffi vardjaskonna kuulusid Adavere, Mõhkküla, Paduvere, Vitsjärve, Viruvere, Rõhna, Väike- ja Suur-Puiatu ja "Võrevere"(?), seega Põltsamaalt Tallinna suunas asuvad külad. Kokku oli 9 külas 75 talu ja 12 pobulit. Selle vardjaskonna alla kuulus aga veel rida küllasid, mille kuuluvus kroonu alla oli vaieldav (Järavere, Kiigevere, Varivere, Jalametša, Laimetša, Tamme, Suureküla, Lõivere, Põllastvere ja Kula). Nendes 10 külas oli 62 talupoega ja 14 pobulit.

Pilistvere kihelkonna alal, praeguses Kabala-Võhma-Arkana kandis oli Synoni vakus, kuhu kuulusid Kabala, Arusaare, Võhma, Kahala, "Lubina", Suure- ja Väike-Villevere, "Koygra", Vaki, Ollepa, Piibari, "Lussa Sare", Laeva, Kunila, "Mega", Arkana, Vahemulla, Sagevere ja Rõsla külad, kokku 19 küla 119 talupoja ja 23 pobuliga. Vaideldav oli veel 4 küla (Vaola(?), Koksvere, Soonevere ja Paaksima) kuuluvus. Nendes külades oli 29 talupoega ja 8 pobulit.

Viimasena on revisjonis nimetatud Neweli vardjaskonda, kuhu kuulusid Põltsamaalt Kolga-Jaani, Soosaare ja Võrtsjärve suunas asuvad külad: Süsivere ("Sussiper"), "Sara", Võisiku, Nõmvere ("Nõmaver"), Paenaste (Paius), Jürtsaare, Soosaare, Vissuvere, Pahavere, Odiste, Ialsi, Lätkalu, Leie, Kaavere, Vaibla koos Jõesuga ja Kaluriküla, mida umbkeelne revisjonikirjapanija märgib "Opowaldt". Kokku kuulus seega vardjaskonda 16 või 17 küla, kus oli 77 talupoega ja 21 pobulit. Vaidlusalused olid veel Venevere, Maelaste ja Unakvere 15 talupoja ja 3 pobuliga.

Seega oli Põltsamaa ulatusliku piirkonna keskus. Võibolla sellest ajast pärineb traditsioon, mille kohaselt ka Pilistvere ja Kolga-Jaani kihelkonna rahvas nimetas end Põltsamaa inimesteks.¹⁰⁵ On aga võimalik, et Põltsamaa nimi laiemas tähenduses oli kasutusel juba ka varem, sest Pilistvere ja Kolga-Jaani kihelkondades polnud orduajal vähegi suuremat keskust, kui mitte arvestada kihelkonnakirikuid ja eespool märgitud mõisasid. Igal juhul pidi Põltsamaa kasutamisi-

¹⁰⁵ W. Hupel. Topographische Nachrichten

ne suurema ala tähenduses fikseerima XVII sajandil Rootsi võimu ajal.

XVII sajandil algul sattus Põltsamaa koos muude Eesti aladega Poola-Rootsi sõdade keerisesse. Jätkama Poola-Rootsi uniooni võitlustele alustasid rootslased 1600.a. Eestimaalt lähtuvalt rühmakut Poola Liivimaa vallutamiseks. 12000-meheline Rootsi vägi Södermanlandi hertsogi Karli (tulevane kuningas Karl IX) juhtimisel vallutas 1600.a. sügisel Pärnu. Teine Rootsi armee, mida juhtis Peter Stolpe, vallutas Narva poolt tulles septembris Laiuse ja oktoobris Põltsamaa.

Seekord toimus Põltsamaa vallutamine ilmselt ilma suurte võitlusteta. 16. oktoobril 1601 viidi läbi Rootsi revisjon, mille andmed on kooskõlas 1599.a. Poola revisjoniga, eriti kui arvestada talupoegade mõningat liikumist ja mõningaid väiksemaid võimalikke ebatäpsusi ühe või teise revisjoni läbiviimisel. Kogu Põltsamaa ringkonnas oli 604 saksa adramaad ja 37 1/2 tihja adramaad, seal elas 541 talupoega (taluperet), 78 pobulit ja 10 kalurit.¹⁰⁶ Kõikides vardiaskondades oli aga ka mõnikümend tihja adramaad, mis kõneleb sellest, et Poola võimu ajal oli toimunud küll elanikkonna taastamine, kuid talurahva arv ei olnud saavutanud siiski veel Liivi sõja eelset taset. Ka 1599.a. revisjoni andmeil olid küllad väiksemad kui mujal, mis näitab, et see piirkond oli ka Liivi sõja ajal saanud tugevamini kannatada kui teised alad.¹⁰⁷

Võrreldes paar aastat varem toimunud revisjoniga on

¹⁰⁶ Viljandimaa, lk. 264

¹⁰⁷ Viljandimaa, lk. 272

kroonumaade arvel tuntud ühne ulatuslikke lüünistusi. Neist suurim on lüünistus, mis on tehtud Tallinna kodanikule Henrich Loh , kelle valduses on kuus küla 40 adramaaga.¹⁰⁸ Hans von Ahnen on saanud neli küla 38 adramaaga. Suhteliselt suurte lüünistuste saajaks on veel Wagnerite perekond. Cristian Wagner on saanud kolm küla kokku 22 adramaaga: Kalana (Kallalinna, 11 adramaad), Pajusi 9 1/2 ja Mõrtsi - 1 1/2 adramaaga. Antonio ja Fromholdt Wagner on saanud Adavere (14 adramaad), Suur-Perigi (?) - (11 1/2 adramaad) ja "Wa (4 1/2 adramaad), seega kokku 30 adramaad. Sama palju on saanud veel Lorent Wagner.

Lüünistuste seas on ka Iustivere mõis, mille saajaks on Wolmar von Ungern. Mõisale lisaks on talle antud veel neli küla (Iustivere, Illa, "Ogurcki" ja Suur-Pudivere), mis koos mõisaga moodustavad 30 adramaad. Kellelegi Berendt von Zeyffellile on lüünistatud Suure-Lahavere ja Suure-Luige külad kokku 20 adramaaga. Heinrich Sassenile kolm küla ("Malle", Unakvere ja "W ") kokku 22 adramaaga. Aleff Hussmanile on antud Witsjärve (Witzer) ja Soosaare külad (vastavalt 4 1/2 ja 8 1/2 adramaaga). On ka nehi, kelle lüüniwaldus koosneb ühest külast: Daniell Benckhāsenil Aidu (Ayta) - 9 adramaad, Hans Ko Mällikvere (Mallestfer) - 7 adramaad, Jacob Koleril - Võhma 4 adramaaga. Nüüdete rida võiks veel jätkata. Kokku on 1601.a. olnud välja lüünistatud küla adramaaga.

Veel samal 1601.a. tebas maad suurikalduse ja näljahäda. Katoliiklik preester D.Fabricius, kes ise elas Viljandis,

¹⁰⁹ D. Fabricius.

kirjutab, et vaevalt iga kümnes talupoeg ellu jäi.¹⁰⁹

Ta teatab ka, et sõddi hobuste, koerte, kasside ja rottide raispeid ning isegi inimliha.

Samas jäi Põltsamaa sõjatallemaaka. 1601.a. algas Väina lähest Poola vasturünnak, mille käigus Poola väed läbisid kogu Eesti ala. Poola ratsaväesalk jõudis välja Ülemiste järveni. Põltsamaal oli olnud Rootsi laager 500 ratsanikuga. 1602.a. vallutasid poolakad Põltsamaa ja jäid sinna talvekorterisse. 24. septembril 1603 võtsid rootslased Põltsamaa tagasi, 1604.a. septembris langas see aga uuesti poolakate kätte.

Nende võitluste käigus sai kogu maa rünnalt laastada. Eesk-Eesti ala aga ilmselt teistest enam. 1605.a. võitlused vaibused, sest mõlemal poolel tekkisid raskused sõjaväe toetamisel. Talupoegadelt polnud enam midagi röövida. Juba 1607.a. kevadel läksid vaenuväed jälle läbi Põltsamaa ala - rootslased piirasid järjekordselt Viljandit. 1611.a. sõlmiti vaherahu kaheks aastaks, seejärel pikendati seda kordvalt, nii et see kestis tegelikult kuni 1617.a. Mõlemad suurvõim olid seotud võitlustega mujal, eriti interventsiooniga Venemaal, Rootsi lisaks sellele veel ka Kalnemi sõjaga Taani vastu (1611-1613).

Pärast Stolbova rahuõlmist Venemaaga 1617.a. veebruaris muutus situatsioon Rootsil soodsaks Liivimaa vallutamise kavade elluviimiseks, sest Vene-Poola sõda jätkus kuni 1618. aastani. Nii võeti Rootsi poolt 1617.a. ette uus sõjakäik Poola Liivimaa vastu, mille koosseisus oli ka Põltsamaa

¹⁰⁹ D. Fabricius.

staarostkond. 1618.a. sõlmiti veel kaheks aastaks rahu. Suured võitlused algasid 1621.a., kui Rootsi peavägi suundus Riia alla ja vallutas selle. Teine Rootsi vägi liikus samal ajal Kesk- ja Lõuna-Eestisse.

Põltsamaa vallutati Rootsi vägede poolt 13. septembril 1621.a. Järgnesid küll veel uued võitlused, kuid pärast Tartu 1625.a. oli Liivimaa saatus sedapuhku otsustatud. Võitlused kandusid nüüd juba Poola võimu all olevale Preisimaale. 1629.a. sõlmitud altmargi vaherahuga jäid Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti Rootsile. Moodustati Liivimaa kindral-kubernang, mille koosseisus endine Põltsamaa staarostkond moodustas linnuseleksi.

Linnuse vallutamisel on kirja pandud poolakatest maha jäänud villi, püsilõõhi ja mau kraan. Selgub, et eelmine rentnik on rukki mõisapõldudel itra koristanud ja lasknud Tartusse viia.¹¹⁰ Pärast virka otsimist, nagu seda fikseerivad revisjoni läbiviijad, on leitud 20 vakka talupoegadelt laekunud kümme serukist. Siiski on jäänud rehtedesse peksmata vilja, nii et rehest on saadud 280 vakka. Kirjeldus on huvitav järeldamiseks - Põltsamaa seekordisel vallutamisel ei ole kõik maha põletatud. Mõisarehed ei saanud olla kaugemal väga kaugel.

Mõisa seisundi kohta Rootsi võimu algul on huvipakkuv sama 1624.a. revisjoni alajaotus "Majasisustus". Teatatakse, et Heinrich Beck, kelle väelüksus vallutas Põltsamaa, on eest leidnud kaks viljaaita ja kaks rehte ning ühe sauna, mille sees on võlvitud tuba kahe aknaga ja sees kabhelahi.

¹¹⁰ Das Pernauer Land 1624, S. 37

Sellest võib aru saada, et nimetatud "sain" oli tegelikult väike maja, mis oli eluhooneks. Mainitakse veel vanglat, mille juures revisjoni läbiviijad on pidanud vajalikuks üles kirjutada kaks raudhinge (kuna raud oli kallis, pandi tolle aja inventaarides ja revisjonides raudhinged ja -lukud tingimata kirja. Samas märgitakse ka väikest kambrit, mis ilmselt asus vangla juures. Väga väikesed on ka leitud toiduvarud. Üles on kirjutatud 2 tündrit soolasilku ja 3 tündrit soola. Mõnevõrra rohkem on poolakatest maha jäänud püssirohtu. Linnus ise pidi olema ilmselt varemeis.

Mõisa on Rootsi vägede juhataja Henrick Bock andnud 1622.a. rendile Hermann Woestmale, valitsejaks oli Christopher Bildringk. Mõisa seisundi kohta 1624.a. sügisel teatatakse, et rukist on maha külvatud 88 tündrit, aidas on 20 tündrit rukist ja sama palju otra. Seega on rukikülv siiski tunduvalt väiksem, kui see oli olnud sajandivahetusel. Sellegi külviga toimetulemine pidi aga olema talupoegadele ebataavaliselt ränk koorem, sest nagu ka revisjoni läbiviijad on märkinud, küllad on asustatud väheste talupoegadega.¹¹¹

Revisjoni läbiviimisel on aluseks võetud endised Poola võimu aegsed kuus vakust, mida aga nüüd nimetatakse enamasti küllade järgi.

Umbusi vakuses oli 9 küla: Umbusi, Neanurme, Kaliküla, Viruvere, "Kolnayf" (ilmselt Kalneti), Kablaküla (Kabala), Anikvere (Hannigfer), Võhma ja Kamari.¹¹²

¹¹¹ Das Pernauer Land 1624, S. 37

¹¹² Das Pernauer Land 1624, S. 38-39

Valguse suuruseks arvestati 48 poola adramaad, aega 144 saksa adramaad, millest asustatud oli aega ainult $4 \frac{5}{16}$ adramaad. Pärast kupja ja päris vaeste talupoegade mahaarvamist oli koormiste tähtjaks arvestatud aega ainult $3 \frac{1}{2}$ poola adramaad.

Talurahva massilisest hüvingust eelnenud nälja ja Poola-Rootsi sõdade ajal annab pildi revisjonis küllade kaupa kirja pandud talupoegade nimekirjad. Kõige rohkem oli talupoegi Umbusi külas - 7 talupoega ja 2 üksjalga, kuid kunagi olevat seal olnud 120 talupoega. Selle arvu tõenäolisust näitab asjaolu, et küla suuruseks loeti 36 poola adramaad. Neanurmes oli 2 talupoega, Kalikülas - 4, Anikveres ja Kamaris kummaski ainult üks, Võhmakülas - 3. Viruveres oli ainult kaks üksjalga, täiesti tühjad olid Kalmeti (Kalmyt) ja Kabiaküla (Kebala).

Loopre vakuses oli 14 küla: Loopre, Reasna, Pajusi, Mällikvere (Mellistfer), Väike-Luige, Suur-Luige, Tõivere (Teyfer), Tapiku, Tamsi (Tammesae), Suur-Lahavere, Väike-Lahavere, Kalana (Kallalin), Mörtsi (Martz) ja Mõisaküla (Maysanaa). Kokku oli vakuses $31 \frac{3}{4}$ poola adramaad, neist asustatud ainult $3 \frac{1}{2}$, koormistu kandjaid $2 \frac{1}{2}$ adramaad.¹¹³ Täiesti tühjad olid Suur-Lahavere küla, kus 1599.a. oli elanud 11 talupoega, Mörtsi ja Mõisaküla, Tapikul elas vaid üks Harjumaalt ära jooksnud vabadik. Kõige rohkem oli talupoegi Väike-Luige külas - 3. Kaks talupoega oli Mällikveres, Väike-Lahaveres ja Kalanas, teistes külades igalhes üks talupoeg (Pajusis küll ka üks vabadik). Suurem osa neist oli

¹¹³ Das Pernauer Land 1624, S.39-41

mujalt tulnud. Näiteks mõlemad Kalana talupojad olid tulnud 6 aastat tagasi Harjumaalt, samuti mõlemad Väike-Lehavere talupojad.

Sulustvere vakuses oli 15 küla: Sulustvere, "Kahofer", Aidu, Kurista, Siimusti, Vägari (Weggensen), Pudivere, Väike-Pudivere, Tõrenurme, Panastvere, Alastvere (Allastfer), Arukse (Aruküla), Illa ja Lustivere. Kokku oli neis 25 9/16 poola adrmanad, neist asustatud ainult 3 5/16, koormiste kandjaid 2 13/16.¹¹⁴

Tüüsti tühjad olid Siimusti, Vägari, Aruküla ja Illa. Tühi oli ka Lustivere mõis, küllas oli vaid üks mujalt siia tulnud talupoeg, kes elas veskis. Enamuses küllades on üks talupoeg, needki enamasti mujalt tulnud. Kõige enam asustatud olid Pudivere ja Tõrenurme küllad, kus kumbaski oli kolm talupoega, Tõrenurmes ka üks üksjalg ja üks maata poiss (Karl). Tõrenurme talupoegadest oli kaks tulnud Saaremaalt (üks 7 aastat, teine 4 aastat tagasi), üks oli rootsi talupoeg. Saarlane oli ka alemaal elav üksjalg, maata poiss oli ristinine järgi otsustades tulnud Lätist (Letti Hermann). Ka Allastveres oli 2 talupoega, kelledest üks oli tulnud kaheksa aastat tagasi, teise kohta on unustatud andmed esitanata. Sulustveres elav üks talupoeg oli tulnud Läänemaaalt, teine oli vabadik, kes oli tulnud Kuramaalt. Teistes küllades elas talupoegi Virumaalt, Järvamaalt jm.

Kolga-Jaani kihelkonna alasid haarasid Härjaotsa vakuses oli 15 küla: Süsivere, "Poch Orre", Odiste, Lalsi (Lallast), Lätkaaln, Leie (Leywy), Kaavere, Jõesuu, "Saxa asse", Soosaare,

¹¹⁴ Sealsamas, lk. 41

Paenaste, Järtsaare, Lebavere, Nõmavere, Vissuvere. Kokku arvestati seal 15 1/2 adramaad, millest asustatud oli 3 ja koormiste alla kuuluvaid 2 3/8. Täiesti tühjad olid Odiste, Paenaste, Järtsaare ja Vissuvere, samuti ka nende külade hulka mitte arvatud Võrtsjärve-Härsete kalurite majad. Lebaveres oli vaid üks Viljandi alalt tulnud vabadik, Jõesuus - 2 Lätist tulnud vaest inimest. Kolm talupoega oli Lätikalus ja Leies, teistes külades igas üks ja neistki osa mujalt tulnud (Silsiveres - Lätist, Nõmaveres - Helmost).

Kohala vâkuses oli 17 küla: Kohala, Suur-Viluvere, Väike-Viluvere, "Koyger", "Wagke", "Pywarre", "Leywa", Kohala, Kunila, Meese, Artna, Võhma, "Key lli", Kirivere, Mendla, Arusaare, Palnküla - kokku 35 3/4 adramaaga, millest asustatud oli vaid 1 15/16 (sellest koormisi kandmas 1 3/16 adramaad). Täiesti tühjad olid 9 küla (Väike-Viluvere, "Wagke", "Pywarre", Kunila, Võhma, Kirivere, Mendla, Arusaare ja Palnküla). "Koygeris" oli üks vabadik. Üksikud talupojad, kes elasid teistes külades, olid mujalt tulnud. Kolm talupoega oli vaid Suur-Viluvere ja Meese külades, kuid neist nelja kohta on märgitud Umberasumine mujalt, sealhulgas kõigi Meese talupoegade kohta.

Viimasena on revisjonis kirja pandud "Tytesche" vakus, kuhu kuulus 13 küla Põltsamaalt Tallinna ja Türi suunas: Adavere, Mõhkküla, Paduvere, Võrtsjärve, Räsna, Viruvere, Laimetsa, Jalameetsa, "Worrofer", Kikevere, "Warrifer", Väike-Puistu ja Suur-Puistu. Kokku oli neis külades 31 adramaad, sellest asustatud 3 7/16 (koormisi kandvaid 2 1/2). Tühjad olid Laimetsa, "Warrifer", teistes oli igas külas enamasti üks talupoeg. Erandlikult palju oli talupoegi Räsnas - 4 talupoega, kuid neist üks oli tulnud Viljandi

ja teine Pärnu alalt. Tegelikult oli ka valdav enamus teisi selle vakuse talupoegi tulnud mujalt. Eriti rohkesti oli neid tulnud Karksiist ja Pollist, mitmed aga ka Harjumaalt jm.

Üldse oli 1624.a. Põltsamaa starostkonnas 187 9/16 poola adramast asustatud ainult 19 7/8, neist koormisi kandis 14 7/8.¹¹⁵ Seega oli ligi 90 % taludest tühjad. Märkused talupoegade päritolu kohta näitavad, et valdav enamus oli tulnud mujalt. Seega oli valdav enamus kohalikest elanikkonnast Poola-Rootsi sõdades hävinud.

Veelgi tühjemad olid külad, mis kuulusid eramõisatele. Üldse oli endises Põltsamaa starostkonnas 1624.a. riigitalupoegi (koos peredega) - 93, vabadikke - 13, sadlitalupoegi 27, vabadikke - 2.¹¹⁶

Hävinud olid ka kõigi kolme kihelkonna kirikud. Põltsamaa lossi juures asunud Püha Nicolause kiriku üeldakse, et ta on täiesti lagunenud (ganz verfallen).¹¹⁷ Kolga-Jaani kirik oli tühi ja lagunenud (und verfallen). Püha Andrease kiriku kohta Piilistveres, märgitakse, et neli müüri seisavad püsti ja on kerge neid kirikuks üles ehitada.

1623. aastal oli Gustav II Adolf läänistanud Põltsamaa kindral-feldmarssal Hermann von Wrangelile. Pikenat aega oli rentnikuks Joh. Møller.

Pikkamõda taastus ka Põltsamaa elanikkond, seda peamiselt teistelt aladelt tulnukate arvel. Kaasa aitas asjaolu, et viljakad põllud meelitasid talupoegi mujalt siia asuma. Rootsi valitsus omalt poolt asutas Põltsamaa lossi

¹¹⁵ Das Pernauer Land 1624. S. 45

¹¹⁶ Viljandimaa, lk. 266

¹¹⁷ Das Pernauer Land 1624.

lähni aladel nn. sõjalise koloonia, mis koosnes 191 talupojast (enamasti koos konnaga). Põhiliselt olid need endised sõdurid, päritolult kõik soomlased.¹¹⁸ Neist paigutati alevisse elama 9 soome perekonda. Peamiselt olid need käsitöölised, kelle seas oli rütsepaid kaks, seppi - kaks, puuseppi - kaks, naha parkajaid - üks. Eramus soomlasi paigutati talupoegadeks külladesse laiali. Leidus tühjaks jäänud külasid, kus soomlased moodustasid elanikkonnast suure osa või koguni enamuse. Umbesesse oli paigutatud 13 soome talupoega (eestlaste arv oli kasvanud selleks ajaks 20 perele), Penastveres oli soome talupoegi 12 peret, Suur-Luige külas - 10, Adaveres - 10, Alastveres - 7, Loopres - 7, Iahaveres - 6 (eesti talupoegi - 4).¹¹⁹

1638.a. revisjoni andmeil elas Põltsamaa linnuselühinis üldse 521 taluperet, neist eestlasi 314, soomlased moodustasid 36,5%.¹²⁰ Küllalt palju oli ka teisi võõrrahvaist pärinevaid asukaid: lätlasi - 111, poolakaid - 25, sakslasi - 18, leedulasi - 9 jms.

Vaatamata võõrasukate suurele hulgale on nad sulanud kiiresti eestlaste hulka. Sajandi lõpul esineb siiski veel eennimeses soome nimesid.

Seoses rahvastiku taastamisega on päevakorda tõusnud ka kihelkondade piiride täpsustamine (ilmselt olid kohaliku rahvastiku hävimise järgi muutunud ebamääraseks). Nii toimus

¹¹⁸ J. Vasar. Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. - "Eesti Kirjandus" 1939, nr. 12, lk. 642, 648

¹¹⁹ Die Revision Livland 1638. Etnisches Siedlungsgebiet II. - Hefte zur Landeskunde Estland. Heft 4. Herausgeb. Oleg Roslavlev. München, 1969, S.148-151.

¹²⁰ J. Vasar. Op.cit., lk. 555

1639.a. sügisel suur piirijamine Põltsamaa ja Rannu kihelkondade vahel.¹²¹ Saatjaks 27 tunnistajat, käisid makohtu liilmed kindlaks määramas Emajõe-äärsete heinamaade ja kalastuskohtade kuuluvust. Leiti mitmeid ahjuasemeid, mis olid jäänused Põltsamaa talupoegade kumagistest eluasemetest. Lõpuks otsustas kohus, et kihelkondade piiriks on Põltsamaa jõgi.

Järgnevate aastakümnete jooksul toimus Põltsamaa ala rahvastiku kasv ja asustuse taastamine. Sõjategevusest sai Põltsamaa küll jälle kammata 1659.a. kui leedulased seoses sõjategevusega Rootsi ja Poola-Leedu vahel vallutasid 25. jaanuaril Põltsamaa ja põletasid selle maha.

Suure mõisate reduktsiooni käigus võeti Põltsamaa 1681.a. Wrangelite perekonnalt tagasi riigile ning anti see rendile Johan Andres von der Pahlenile. Sama mehe käes olid rendil ka Viisiku, Pajusi ja Nõmavere (Nemnehof) mõisad. Rendi suurus oli esimesel aastal 9600 riigitaalrit,¹²² mis oli suurimaid Liivimaa Eesti alal. 1682.a. moodustus rendi 5061 riigitaalrit 27 grossi rahas ja 4600 tündrit vilja.¹²³ 1683-1685.a. oli rent 5300 riigitaalrit rahas ja 5300 tündrit vilja.¹²⁴ 1687.a. ja 1688.a. oli Põltsamaa rent 5000 riigitaalrit rahas ja 5000 tündrit vilja.¹²⁵ Kuna tündri vilja hinnaks arvestati 2 hõbetaalrit, oli rendi kogusumma 20000 hõbetaalrit.¹²⁶

Rendi tasumisel tekkisid võlgnevused 1690.a.: 1990 hõbe-

121

122 ENSV RAKA, f.278, nim.1, sü. XXII-49, l.141

123 ENSV RAKA, f.278, nim.1, sü.XXII-50, l.134 p.

124 ENSV RAKA, f.278, nim.1, sü.XII-51, l.133-135, sü.XXII-52, l.132 p., sü.XXII-53, l.126 p.

125 ENSV RAKA, f.278, nim.1, sü.54, l.140, SÜ.XXII-55, l.146 p.

126 Alates 1683 1 riigitaalrit - 2 hõbetaalrit

taalrit 6 ööri rahas, 1002 $\frac{1}{2}$ tündrit rukist ja 1109 $\frac{1}{2}$ tündrit otri, seega kokku 6214 hõbetaalrit 6 ööri.¹²⁷ 1691.a. võlg vähenes 5959 hõbetaalri 7 ööriks. Tõsine ikaldus oli ilmselt 1692.a., nii et võlg tõusis selle aasta järel juba 19.589 hõbetaalri 8 ööriks.¹²⁸ 1693.a. suudeti enamuse võlgu ära tasuda. Kõikamisi esines ka järgnevate aastate rendi tasumises, kõik jäi võlgu aga suurde näljasaaga langeval 1696.a.¹²⁹

Põltsamaa majandusoludest 1680.a. annavad pildi kaardid, kaardikirjeldused Põltsamaa ja Rajusi mõisate vakuraamatud 1688.a.

1687.a. kirjelduse kohaselt oli Põltsamaa mõisa (lossi) põldude suurus: rukkiväli 224 $\frac{1}{4}$ tündrimaad, odraväli 194 tündrimaad ja kesapõld 200 tündrimaad.¹³⁰ Lisaks sellele oli rukki all veel 7 $\frac{1}{2}$ tündrimaad võsamaad ning kesaks 34 $\frac{1}{2}$ tündrimaad võsamaad.

Põltsamaa lossi (mõisa) vakuraamatu järgi 1688.a. oli külv 213 tündrit rukist, 181 tündrit otri ja 53 tündrit kaera.¹³¹ Seega valitses jätkuvalt kolmevilja süsteem. Heinamaad oli mõisal nii palju, et sealt saadi 100 kuhja heina. Mõisal (lossil) on kaks veskit, mis viimase viie aastaga on andnud 659 tündrit nativilja. Lossi juures on saeveski, mis saab lossi ja kiriku parandamiseks vajalikke laudu.¹³² Oma tarbeks põletati ka lupja ja valmistati tel-

¹²⁷ ENSV RAKA, f.278, nim.1, sü.XXII-56, l.

¹²⁸ ENSV RAKA, f.278, nim.1, sü.XXII-58, 522-523 p.

¹²⁹ ENSV RAKA, f.278, nim.1, sü.60, l.486p.-487

¹³⁰ ENSV RAKA, f.308, nim.6, sü.381, l.7

¹³¹ ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sü.3, l.1p.

¹³² Saaras, l. 2 p.

liseid.

Mõisa tulu-allikaks oli veel kaks kõrtsi, kus nelja aastaga on müüdud 811 tündrit õlut, küllakõrtsides veel 127 tündrit.

Suure oma Põltsamaa mõisa sissetulekuteest moodustasid mõisa alla kuuluvate küllade talupoegade naturaalandamid. Seejuures on Põltsamaa mõisa alla kuuluvate küllade arv tunduvalt väiksem poolaegse folvargi omast, kuna on moodustatud rida iseseisvaid mõisaid (Pajusi, Iustivere jt.). Põltsamaa kihelkonnast kuulus 18 külla: Umbusi (38 talu), Võruvere (5 talu), Tõrenurme (5 talu), Neenurme (3 talu), Kalana (9 talu), Annikvere (Hannukfer, 15 talu ja 3 pobulit), Kamari (10 talu ja 5 pobulit), Võhmakilla (21 asustatud ja üks tühi talu ning 5 pobulit), Parrastvere (16 talu ja 4 pobulit), Sulustvere (16 talu ja 4 pobulit), Arukse (2 talu ja 11 pobulit), Keavere (21 talu), Aidu (3 talu), Allastvere (14 talu ja 1 pobul), Mõllivere (12 talu ja 3 pobulit), Mõhküllä (11 talu ja 7 pobulit) ja Paduvere (13 talu ja 3 pobulit).

Pilistvere kihelkonnast kuulus Põltsamaa mõisa alla 4 külla. Vitsjärve (21 talu ja 6 pobulit), Raasna (13 talu ja 3 vabadikku), Viruvere (8 talu ja 4 vabadikku) ja Lebavere (15 talu ja 6 vabadikku).

Kokku kuulus Põltsamaa mõisa alla seega 274 talu ja 65 vabadikukohta. Taluperede arv oli mõnevõrra suurem, sest üksikjuhtudel pidas kaks talupoega koos ühte talu. Enamus talusid oli ⅓ adramaa suurused, küllalt palju oli ka ¼ adramaa talusid. Kamari külla talupoeg Rühli (Rühmel) Hans on avaldanud soovi, et ta võiks oma teopõlevad tasuda rahaga.

sest tee on kaugel teel kütta ja pealegi on tee halb.¹³⁴

Talle ongi seda lubatud ja ta teotöö asendatud 7 1/2 riigitaalri suuruse rahalise maksuga. Esitatud arvud kõnelevad ka elanikkonna taastamisest suhteliselt pikema rahueaja jooksul. Kokku arvestati tulude suuruseks 39 1/2 adramaad.¹³³

Talupoegadest oli koormistest vabastatud kuni 1696. aastani 9

Teised talupojad pidid tegema mõisale korralist tegu niidalas 535 3/4 rakepüeva, 447 1/4 jalapüeva ja abitegu 4752 1/2 püeva aastas. Sellele lisandusid veel tööpüevad erakorralisteks tühedeks, korrapüevad mõisa loomade talitamiseks jms. Rahas tuli maksta 1710 hõbetsalrit.

Talupoegade naturaalandemite niol pidi mõis saama 1954 vakka ja 4 1/4 külimittu rukist, 1616 vakka 4 külimittu otra, 847 vakka 1/4 külimittu kaera, 22 leisikat 10 naela kedrust, 76 lusikat 10 naela lina, 15 lusikat võid, 15 leisikat humalaid, 150 lammas, 105 koorvat heinu, 150 kotti, 477 palki, 477 lauda, 300 kana, 3000 muna, 200 sülda küttepuud ja ja 304 köit.

Põltsamaast eraldi mõisad olid Võisiku, Kõo, Orusaare, Soosaare, Süsivere, Ollepa, Laintsa, Jalametša, Pajusi, Nõmmemõisa (Nemme Hoff), Tapiku karjamõis, Adavere, ja Iustivere.

Põltsamaa alevis leidis lisaks veskitele veel mitmesuguste ametiteeste ja käsitööliste maju. Nii elas seal küster, kellel teenistust eest oli õigus kasutada tasuta 3 tündrimaad igast põllust. Käsitöölistest elas alevis kangur Jacob Borg,

¹³³ ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sü.3, lk.48 p.

¹³⁴ ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sü.3, l.18p.-19

kingsepp Hans Schultz, sadulsepp Anders, tisler Thomas Ühman, (Dreschker), Jacob Knop, rätsep Jonas Dannwald, nägaparikal Casper Vegt, lukksepp Simon Rieb ja teisi käsitöölisi, kelle amet on jäänud märkinata.¹³⁵ Oli kaks kõrtsmikku, aga ka koolmeister kelle, kohta märgitakse, et tal on tasuta elamispiind (Wohnung). Alevis elas veel kalur Daniel, vanu sõdureid ja teisi. Nii nagu see tolle aja linna ja alevielanikel ikka kombeks oli, oli paljudel kasutada ka maatükk.

Rängalt tabas Põltsamaa kihelkonda 1695-1697.a. suur näljahäda. Põhjuseks olid erakordsed ilmastikuolud. Juba 1694.a. viljasaak ei olnud kuigi riikalik. Sügisel sadas rohkesti vihma. 1695.a. talv oli väga külm. 1695.a. suvel sadas jaanipäevast mihklipäevani peaaegu vahetpidamata külma vihma. Hävis heinasaak ja rukis valmis nii aeglaselt, et alles kolm nädalat peale jaagupäeva saadi asuda lõikusele. Saak oli vilets. Varane öökülm hävitas veel valminata otra, hernerid, läätsed jms. Sügiskülv jäi hiljaks, kohati aga hoopis tegemata. Sügisel hakati niigi väheseid viljatagavarasid Rootsi viima, sest sealgi oli ikaldus.

1696.a. kevadeks olid paljudes taludes tagavarad läbi või otsakorral. Vallandati sulased ja teenijatüdrukud, kes moodustasid kerjuste ja nälgiijate salku. Põltsamaa ja Laiuse on esimesed kihelkonnad, mida tabas näljahäda. 2. mail 1696.a. kirjutab Põltsamaa pastor Anders Dorsch Liivimaa Eesti ala asehaldur G.A.Strömfeldile äärmisest hädast,

¹³⁵ ENSV RAKA, f. 1348, nim.2, sü.3, l.4-5 p.
Samas, f.308, nim.6, sü. 381, l.9

millisesse on sattunud vaene talurahvas.¹³⁶ Paljud vaeslapsed, kes on võetud taludesse kasvandikeks, on nagu võõrad taludest välja aetud ja hädasse tõugatud. Viimase viie nädalaga olevat ta matnud 60 sellist last. Nälg ühvardab aga ka täiskasvanuid, kui leiba sisse ei tooda.

Väiksemaid toetusi said 1696.a. kevadel paljud mõisad. Põltsamaa kihelkonda anti seda 350 vakka otri ja 50 vakka rukkeid. 1696.a. kujunesid ilmastikuolud aga veelgi ebasoodsamaks. Talvel oli sadanud rühkesti lund, jaanuaris tuli aga suur sula, nii et jää ja lumi sulas ja põllud hakkasid kuivama. Mitmel pool Eestis alustati varase künniga ja suvivilja künnalviga. Märtsis tuli aga talv tagasi ja külm kestis kogu aprillikuuni. Külvata saadi alles maikuu lõpu- poole. Juunis algas jälle lausa lõpmatu vihmasaad, mis kestis väikeste vaheaegadega sügiseni. Villi oli mahalöönud ja vilets, madalad põllud olid vee all. Suvel tabas maad ningi loomataudi, millesse lõppes hulgani kariloomi.

Viljasaaki 1696.a. sügisel õieti ei olnudki. Ainult üksikuis kohtades saadi kütte seeme, et oli kohti, kus villi oli täielikult hävinud. Sügisel jäi enam kui 1/3 rukkipõl- dudest seemendamata. Saabuv talv oli jälle erakordselt külm. 1696.a. lõpul algas elanikkonna nälga suuremine, massiliseks muutus see 1697.a. veebruaris, märtsis, aprillis.¹³⁷ Kõige rängemalt tabas nalg just Kesk-Eesti viljarikkaid kihelkondi. (Põltsamaa, Pilistvere, Laiuse, Suure-Jaani ja Viljandi. Põlt- samaal olevat postitee Häres (hiljem Jõgeva maantee) Nigula talu lepiku juures kuni alevini lamunud pühapäeva hommikul

¹³⁶ O.Liiv. Suur näljaaeg kestis Eestis 1695-1697. Lisa: Vali-
mik dokumente suurest näljaajast. Tartu-Tallinn, 1938, lk.
133-154

¹³⁷ O.Liiv. Op.cit., lk. 36

inimesed, kes olid surnud kirikuteel.¹³⁸ Kolga-Jaanis viisid mõned vanemad oma lapsed metsa surema, et mitte näha nende kannatusi.

Nälga surmate üldarvu Eestis on hinnatud 70 000 - 75 000, mis moodustas umbes ühe viiendiku rahvastikust.¹³⁹

Põltsamaal on pastori andmeil 1696.a. nälga surnud 308 inimest, 1697.a. - 1729,¹⁴⁰ seega kokku 2037 inimest. See oli umbes veerand elanikkonnast..Teadmata on veel, kui palju maeti kalmetesse. Näiteks naaberkihelkonnas Piiistveres suri 1697.a. 1240 inimest, neist maeti kalmetesse 977, surmaeda ainult 263. Selliseid mittekiriklikke matusekohti oli Piiistveres 40, Põltsamaalt pole nende kohta andmeid, kuid vaevalt nad puudusid.

Põltsamaa kihelkonnale oli suur näljaaeg suureks tagasilöögiks, millest niipea ei olnudki võimalik koguda, sest peale tuli Põhjasõda.

Näljaaeg mõjus pidurdavalt ka haridusoludele. Talurahva koolide rajamine toimus Liivimaal põhiliselt 1680.aastail. Kindralkuberner J.J.Hastferi pealekäimisel võttis Liivimaa maapäev 1687.a. otsuse, mis nõudis igasse kihelkonda köetri ametisse palkamist, kusjuures köster pidi täitma ühtlasi ka koolmeistri ülesandeid. Rootsi kuninga resolutsiooniga 30. septembrist 1694 pidi iga köster saama palgasaaks 1/4 adramand.

Põltsamaa saksa kool oli ilmselt asutatud tunduvalt varem. Seal õppisid lossi ja alevi elanike lapsed. Eesti

¹³⁸ Samas, lk. 75

¹³⁹ O.J.Iiv. Op.cit., lk. 78

¹⁴⁰ Samas, lk. 69, 71, 73

koolimaja ehitus on toimunud 1688.a. Pastor Bockelmanni teatel 13. juulist 1688 pidi see koolimaja veel sellel suvel valmis saama.¹⁴¹ Koolimaja asus alevikus veski vastas. Majas oli kaks tuba ja kaks kambrit.

Koolmeistriks on Tõnu-nimeline noor talupoiss, kes ilmselt oli õppinud B.G.Forseliuse koolmeistrite seminaris. Sellele viitab asjaolu, et tema kohta kirjutab pastor kirjas B.G.Forseliusela. Pastori hinnang oli kõigiti positiivne.

Allikates esineb 1688.a. koolmeister Olof Ohrn, kellel on Panastvere külas kahe polna maad, mille kasutamise eest ta peab tegema aasta läbi kaks raknepüeva nädalas, tegema aastas 12 päeva abitegu ning maksa 4 vakka rukist ja 4 vakka odrat.¹⁴² Samal koolmeistril on alevis maksuvaba maja,¹⁴³ millest võib järeldada, et tegemist oli koolmeistriga, kes õpetas alevis saksa koolis.

Pilk XVIII sajandisse

Põhjasõja algul loodi Põltsamaal suur kroonu moonaladu, mille tagavarad kulutati aga ilmselt üsna täielikult ära 1700/1701.a. talvel, kui Rootsi peaaarmee eesotsas Karl XII-ga oli talvekorteris Iafusel. Talupoegadel tühendas selline moonaladu täiendavaid kühlikohustusi. Kohalikest talupoegadest moodustati 1701.a. jaanuaris maamilitse pataljon, mis varsti muudeti regulaarväeosaks ja saadeti appi Tartu garnisonile. Tartu vallutamisel Vene vägede poolt 1704. aastal langesid talupojad sõjavangi, kuid vähemalt suur osa neist lasti varsti

¹⁴¹ Viljandimas, lk. 196

¹⁴² ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sü.3, l.25 p.26. Vt. ka ENSV RAKA, f.308, nim.2, sü.346, l.13

¹⁴³ ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sü.3, l. 5 p.

koju tagasi pöörduda.

Rootsi kaitsevõime ruineerimiseks korraldasid Vene väed korduvaid rüüstaretki. 1702.a. retk puudutas Põltsamaa kihelkonda vaid osaliselt, 1703.a. septembris põletasid feldmarssal Šeremetjevi komando all tegutsesvad väed linnuse ja alevi täielikult maha, traditsiooni järgi olevat alles olevat jäänud üksainus maja. Peavarju saamiseks on küll asunud neid kohe üles ehitama, sest pärast Rootsi vägede võitu Narva all 1700 ja esialgu edukat sõjakäiku Poola aladele, ei osatud näha sõja pikalevenimist.

Kui Vene väed 1704.a. vallutasid Tartu, jäi Põltsamaa piirkonda, mida korduvalt läbisid mõlema poole väed, end seejuures talupoegade arvel noomastades. 1705.a. mais oli ala Vene vägede valduses, siis ründasid seda rootslased, kes vahepeal ülesehitatud majad jälle põlenu panid.

1710-1711.a. tabas Eesti ala suur katku laine, mis hävitas enamuse elanikkonda. Katku surmude arvu kohta Põltsamaal täpseid andmeid ei ole, kuid ilmselt ei olnud surevus siiski nii suur kui Lääne-Eestis. Siiski on näilja-, sõja- ja katkuohvrite asendamiseks toodud Venemaalt Põltsamaale 200 perekonda, kellest enamuse moodustasid Rootsi väes teeninud soomlased. Nagu noone asustus XVII sajandi esimesest poolest, nii on ka need soomlased kiiresti eestistunud.

Veel enne, kui Põhjasõda oli lõppenud, algas elanikkonna taastumine. 1724.a. vakuraamatute järgi otsustades oli elanikkond küll tunduvalt väiksem kui 1688, kuid siiski tunduvalt suurem, kui paljudes teistes kihelkondades. Nii näiteks elas Umbusi kallas 53 talupoega (taluperet).¹⁴⁴ Pastor A. Dorochi

¹⁴⁴ ENSV RAKA, f.1348, nim.2, sh.4, l.

andmeil oli seal 1695.a. elanud 1400 hinge. Järelikult oli elanikkond küll oluliselt vähenenud, aga nende asega kohta oli siiski ka suhteliselt palju ellujäänuid.

Teistes küllades oli tavaline talupoegade arv 1724.a. kümne ümber. Rahvarikkamad olid: Võhma (14 talupoega), Sulustvere, kus kirjas oli 13 talupoega.

Talupoegade arvu dünaamikat Põltsamaa kihelkonnas hingedoendite andmeil näitab järgmine tabel.¹⁴⁶

Tabel 1

Pärustalupoegade arv Põltsamaa kihelkonnaküllades
a. 1721 - 1816

<u>A₀stad</u>	<u>Talupoegi küllades</u>
1721	3731
1723	3750
1731	4925
1738	5192
1744	5853
1751	6425
1758	6196
1795	7092
1816	8673

Tabelis pole arvesse võetud mõisateenijaid, keda 1795.a. oli 388, 1816.a. 386.

1720.a. kinkis Peeter I Põltsamaa lossipiirkonna riiginõunik Heinrich Pickile. Riiginõuniku enda käes oli siiski ainult Põltsamaa. Kingituse hulka kuulunud Võisiku oli antud rendile rittmeister Stahlile, Soosaare kapten Hagenile.

1725.a. juulis on valitseja oma suure kingituse Pickilt taga-

¹⁴⁵ O.Liiv. Op.cit., lk. 154

¹⁴⁶ Tabel koostatud H. Idgi andmete alusel (H. Idgi. Talurahva arv ja paiknemine Louisa-Eestis aastail 1711-1816. Uurimusi Läänemere- ja Põhjala ajaloo ajaloost. II. Tartu, 1976, lk.58-59).

si võtnud. Viimane siirdus Peterburi, et ära võetud mõisad tagasi osta. 1731.a. sattus ta aga täielikult ebasoosingust ja saadeti Siberisse, kus tal tuli veeta 9 aastat. Siis sai ta aga jälle kõik mõisad (tolleaegses arvestuses väärtusega ühe miljoni rubla) jälle tagasi.

Märast Picki surma 1750.a. jagati ta mõisad pärijate vahel. Põltsamaa, mille väärtust hinnati 200 000 rublale,¹⁴⁷ läks Picki väimehele major Woldemar von Launle.

Vene-Türgi sõjas Otsakovi kindluse ründamisel 1737.a. raskelt haavata saanud erumajor ilmutas Põltsamaa omanikuna erakordset ettevõtlikust. Esimesel tegevusperioodil 1750-1775 rajas W.v. Laun 4 ettevõtet. Neist Põltsamaal asusid vaseveski, Gerberi nahaparkimisettevõtte ja türklike vabrik. Manufaktuurid osutusid siiski vähetulukaks. Eriti kehtib see türklikevabriku kohta. Türklike hind tuli suhteliselt kallis eriti seetõttu, et türklist valmistati nisujahust. W.v.Laun kavatses samas vabrikus alustada tulukama puudri tootmist, kuid ta hilines J.H.von Lilienfeld asutas 1770.a. samas Põltsamaal suure puudrivabriku, kus toodeti nii valget ja odavamat juustepuudrit kui ka kallist nõupuudrit.

W.v.Laun neljas ettevõtte Rõikal Laone metsa rajatud klaasimanufaktuur (1764.a.), mis tootis rohelist klaasi. Ettevõtte oli oma aja kohta üpris suur, selle kapitalipaigutust hinnati 5000 rublale. Toodeti pudeleid, mitmemuguseid meditsiinilise otstarbega klaase jms. Vabrikus oli tšööl saksa käsitöölised (1771.a. 74 inimest). Vabriku lähedal

¹⁴⁷ F. Amelung. Studien zur Geschichte Oberpahlens, S.20

Võisiku mõisa maal tegutses ka potasevabrik, klaasivabrikule vajaliku tooraine tootmiseks.

Teisel tegevusperioodil (1775-1786) asutas Iauw veel kolm suurt ettevõtet: 1) Portselanivabrik Põltsamaal, 2) Akna klaasivabrik Tirnal ja 3) peeglivabrik Kanaris. Neist portselanivabrik töötas Põltsamaal lossis (aastast 1782). Nende vabrikute rajamiseks ja lossi ehitamiseks kulus ainsuiks 1775-1781.a. 100 000 rubla.¹⁴⁸

Manufaktuuritööstuse areng tõi kaasa Põltsamaa alevi kiire kasvu. Hupeli iseloomustuse järgi oli Põltsamaast saanud juba väike linn, kus oli 37 elumaja.¹⁴⁹ Elanike arv oli tõusnud 400, neist 300 kodanikuseisust.¹⁵⁰ Iauwiga konkureeriv Lilienfeld ehitas välja Uue-Põltsamaa alevi, nii et Põltsamaa elanike koguarv tõusis 500-le.

Tööstusliku arenguga kaanes ka Põltsamaa muutumine kultuurikeskuseks.

Keeset suurt organisatoorset tööd suri W.v.Iauw ootamatult 15. veebruaril 1786.a. Järgi jäid suured võlad, sest manufaktuuride sisseseaded, tööliste tellimine Saksemalt, lossi ümberhitus, aga ka luksuslik eluviis oli nõudnud suuri väljaminekuid. Põltsamaa loss läks nüügile. Kuna peamine võlausaldaaja oli riik, ostis selle keisrinna Katariina II ning kinkis selle siis Aleksei Bobrinskile. Iauw varandusest jätkus killi võlgade tasumiseks, kuid tütardele ei jäänud ka enam midagi. Manufaktuurides jätkas tööd Tirna-Kanari

¹⁴⁸ F.Abelung. Studien zur Geschichte Oberpohlang, S.31

¹⁴⁹ W.Hupel. Topographische Nachrichten, Bd.III, S.307

¹⁵⁰ Smas, II, lk.17, 2, 20

Põltsamaa peeglivabrik 1792.aastal võttis vabriku rendile C.Pl.Amelung koos kahe Rautenfeldidega. 1693-1694.a. ehitati uus vabrikvõisiku mõisa maale. Vabrikut nimetati Catharina-Lisetta. See on praeguseni töötav klaasivabrik.

x

Nagu nähtub eeltoodust oli Põltsamaa oma varasema ajaloo jooksul põhiliselt põllumajandusliku ala keskus. Hilisees manufaktuuritööstuse tsentrumina XVIII sajandi teisel poolel osutus lühiajaliseks. Põllumajanduspiirkonnana on Põltsamaad ringalt teinud ikaldused ja näljahädad XVII sajandi algul ja 1695-1697, aga ka sõdade rüüstamised. Vähemalt kolmel korral (Liivi sõja ajal, Rootsi-Poola sõdade ajal XVII sajandi algul ja Põhjasõja ajal) on asustus peaaegu täielikult hävinud, hävinud on ka Põltsamaa kui keskus. Pilt Põltsamaast käesolevas raamatus publitseeritava dokumendi järgi kajastab aega, millal see oli saanud mitukümneid aastat koeda. Selline Põltsamaa hävis aga peatselt suure näljaaja, Põhjasõja ja suure katku toimel.

Jooni Põltsamaa linnuse ehitusloost
ning kujunemisest lossiks

Iga linnuse ajalugu on mingil määral kogu maa poliitilise ja sõjalise ajaloo osa ning alapeatükk. Ta iseloomustab seda kas otseselt oma sündmuste käiguga või kaudselt oma ehitusliku kuju ning saamisloo arenguliste iseärasustega. Üeldu puudutab eriti Põltsamaad, mis enam kui 750 aasta jooksul pole jäänud puutumatuks ühestki suurest sõjast Eestimeal, kaasa arvatud ka Teine maailmasõda, mille auväärse linnuse vana torn veel kord pidi täitma "sõjalise objekti" ülesannet ning sellena kaudselt põhjustama kogu ansambli järjekordse katastroofi. Pikas ajaloolises tagasivaates mõjub seegi sündmustelüli kuidagi põltsamaalikult.

Linnuste hoonestuses ning kaitsesüsteemis on sõjapurus- tused peale tavaliste taastamiste peaaegu alati esile kutsu- nud uusrajatise ning rekonstrueerimisi. Nendega püütakse kor- vata tehnilist mahajäämist ning kohanduda uutele arenenuma- tele sõjapidamisviisidele. Eriti kardinaalseteks kujunesid need linnuste ajaloos aga siis, kui tulirelvade areng oli 15. sajandi keskpeiku ning hiljem saavutanud peadpööritava hoo. Kaitseehitiste püstitajatele esitati pidevalt uusi nõud- misi, millel oli vähe ühist varem valitsenud põhimõtete ning menetlustega. Kõrgemüüriliste rüütlilinnuste aeg oli läbi. Piiratute peamiseks päästjaks kujunes bastionearsete muld- vallide süsteem, hästi õpetatud palgasõdurid, suurtükid ja püssirohi. Seal, kus need kaitse-eeldused puudusid, tabas vanu rüütlilinnuseid varemete saatus. Arvukad varemete ansamblid, mida sajandid on ilmsüütult romantilise rohelu- sega raamistanud, tõendavad seda Vana-Liivimaa igas nurgas

veel tänagi. Õnnelikuma saatuse pärisid need vähesed, mis vabastati linnusehitise kohustustest ja magandati lossilikuks luksuselamuks, kus suurtükke peeti veel vaid aupaukude laskmiseks. Halvemini ei läinud ka neil, mis suuremates administratiivkeskustes, nagu Tallinnas Toompeal, rekonstrueeriti riiklikuks administratiiv- ning esindushooneks. Otsustavad muutused Euroopa üldistes majandussuhetes, poliitilistes vahetordades ning humanismist mõjustatud kultuuriarengus tõid endaga kaasa uue esindusliku elulaadi kujunemise. Selle iseloomulikemaks kaasnähtuseks ehituskunstis tõusis esinduslik lossiarhitektuur.¹

Perifeerse Vana-Liivimaa ajaloolistes tingimustes algasid analoogilised muundumised 16. sajandi keskpaigale lähenedes ja jõudsid hiljemalt sajandi lõpuveerandiks uute ruumikujunduslike motiivide näol ka Põltsamaale, kuigi sealse linnuse kaitseehituslik positsioon ning selle moderniseerimisüritused veel mõnda aega endiselt akuutseina püsisid. Otsustav murrang "demilitariseerimise" suunas toimus 17. sajandi algupoole keskpaiku, kuid jõudis edukalt alanud üritustest hoolimata puhtlossilikku seisundisse alles pärast pikki aastakümneid ja pärast Põhjasõda raskeid katsumusi - 18. sajandi kolmandal veerandil.

Põltsamaal, kus mitmed erineva iseloomuga ehitised on erinevatel aegadel ning erinevatest projektidest dikteerituna liitunud ühtseks suureks tervikuks, ei ole uurijate töö lihtne. Detailsem analüüs nõuab tööd, aega ning visadust. Käesolevas kirjutises püütakse selgust tuua ansambli

¹ Vt. lähemalt A. Tuulise. Borgar i västerlandet. Stockholm, 1952, lk. 213 jj.

arengulise kujunemise põhijoontesse, selgitada valitsevate ehituskorpuste funktsionaalne ning stiililine iseloom ja määrata orienteeruvalt nende tekkeaeg.

Ringmüürlinnus ehk kastell

Vastupidi seni valitsenud arvamustele on väliuurimistel selgunud, et Põltsamaa linnuse esmaehitisena ei valminud mitte konvendihooned, millest kujunes hiljem üldtuntud barokkloss, vaid hoopiski ringmüür, suurt kaitseala ümbritsev ringmüürlinnus.² Ta moodustab omaette plaanilise, ehitustehnilise ja arengurütmilt iseseisva terviknähtuse, kulgedes ümber avara linnusehoovi monoliitse, kuigi oma kõrguses mitte korraga valminud kaitsevööndina, milles pole ühtegi vertikaalset jaamandit. Erinevaid ehitusjärke reetvaid mutusi ning üleminekuid võib täheldada üksnes horisontaalses liigenduses. Ja mis kõige olulisem: oma vanemas osas ei ole tal mingeid ehituslikke seoseid konvendihoonetele kuuluvate ristmüüridega. Need on ehitatud hilisema lisandina, s.t. sekundaarsena vastu vanemat ringmüüri hoovi idanurgas. See on oluliseks tuvastuseks Vana-Liivimaa kaitseehitiste üldisel arengutaustal, võimaldades mõlema erineva linnusetüübi leviku, iseloomu, tekkepõhjuste ja dateeringute senisest tõepärasemat selgitamist.

Põhikujult läheneb Põltsamaa ringmüürlinnus ruudule ning on seejuures tähelepandavalt suur. Mitte täiesti ühtlased seinte pikkusmõõtmed, mida esitame ülevaatlikkuse huvides esiteks kõrvuti otsaseinad ja siis pikiseinad, on järgmised:

loodesein - väliskülg	104,30 m
sisekülg	100,50 m

² Väliuurimiste aruanne vt.: V. Raam. Põltsamaa linnus. Väliuurimised. Kõide I. Sondaazid 7-20. Tallinn, 1971. Käsikiri KRPI arhiivis, P-1350. Esimesena linnust analüüsinud A. Tuulise oletuste kohaselt ehitati esimesena konvendihooned; vt. A. Tuulise. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu, 1942, lk. 148-151, 293.

kagusein - väliskülg	104,90 m
sisekül	101,00 m
kirdesein - väliskülg	108,60 m
sisekül	104,72 m
edelasein väliskülg	109,07 m
sisekül	105,27 m

Esitatud mõõtmed ületavad kõik analoogilised rööbiknäited Eesti ja Läti keskaegsete linnuste ajaloos. Seinamüüride paksus kõigub 190 ja 210 piirides, kusjuures valitsevaks paksuseks on 190 cm. Kõrvalmärkmene olgu lisatud, et ebatäpsused rööbiti kulgevate seinte pikkuses ei ületa keskmiselt 50-sentimeetrilist erinevust, mis keskaegseid tingimusi arvestades loetakse igati normaalseks.³ Linnuse põhiplaani analüüsimisel torkab silma, et see vastab vaid ligikaudselt ruudule, kuna kirde- ja edelasein, mida võiks ninetada ka külgliseinteks, on ca 4,00 m pikemad kui kagu- ja loodesein. Vahe pole suur, kuid siiski mitte ainult veaga seletatav. Tegu on sihiteadliku püüdlusega anda põhiplaanile kas või mõtteliseltki pikisuunaline iseloom, kuid jääda siiski truuks ruudule kui organiseerivale põhialusele. Maundamine on olnud niivõrd minimaalne, et mingi praktilise eesmärgi otsimine osutuks ilmselt tagajärjetuks. Tegelikult toimus pikendamine vahetult rajamistöõde käigus ning üsnagi lihtsalt. Esiteks märgiti maha linnuse põhisuurust määrav ruut. Vundamendisüviste kaevamisele asudes määrati nende asukohad järgmiselt: otsa- ehk ahasseinte süvised märgiti lähteruudu loode- ning kagupoolse gabariitjoone välisküljele, kuid külge- ehk pikiseintena kavandatud kirde- ja

³ Esitatud mõõtmed on kontrollitud arhitektide E.Ojala ja T.Parmaksoni poolt. Vt. lähemalt mõõtmisjoonis lehel nr. kus peale mõõtmete on esitatud orienteeruv tuuleroos.

edelaseinte süvised lasti kaevata ruudu vastavate külgede sisepoolele. Sellise "nõksuga", mis pole keskaegsele projekteerimispraktikale sugugi tundmatu, ning kus nn. manöövermöödana kasutati seinamüüri paksust, säilitati ka Põltsamaal ainudikteeriva ruudu primaat, kuid ühtlasi saavutati ka põhiplaani piklik kuju.

Eelõeldu paremaks mõistmiseks ning teatud määral ka kontrollimiseks on õpetlik linnuse mõõtmeid tookord ehitajate poolt kasutatud jalgadesse transponeerida. Katseliselt selgus, et kasutatud on jalga, mille pikkus kõigub 31,6 ja 32 cm piirides.⁴ Sellise jalapikkuse puhul oleks lähtruudu pikkuseks ootamatult suure täpsusega 330 või isegi 333 jalga. Saadud mõõde on keskajale igati iseloomulik. Tõllal kasutati üksnes ümardatud arve, kusjuures ümardamine toimus reeglina nende arvude piirides, mis skolastilise õpetuse poolt olid tõlgendatud vastavaks ristiusu sümboolikale ja mida peeti seetõttu oma nõjult maagilisteks. Tavaliselt olid need ridadestatud kas detsimaal- või duodetsimaalsüsteemis (10 - 20 - - 30... 100 jne. ning 3 - 6 - 9 - 12 ... 120 jne.). Sobisid ka arvud, mille ristsumma vastas kas 3-le või 9-le, näiteks 54 või 81.⁵ Niisiis oli Põltsamaal kasutatud põhiarv 333 igati mõjus: ta koosneb kolmest kolmelisest arvust, vastab ristsummas 9-le ja moodustab ühe kolmandiku kesksest üldarvust 1000. Kolm eraldi võttes oli täiuslikkuse ning lõpetatuse ja seega ka Jumala sümbol, kuid 33 vastas Jeesuse eluaastate arvule. Midagi polnud juhuslikult valitud.⁶ Analogiline arvude sümboolika on juhtinud ka teiste olulisema-

⁴ Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk medeltid. IV (epistolariumfrälsebonde). Malmö, 1959. 31,6 cm-ist jalga tunni üldiselt kreeka jalana, nimetati vahel ka viini jalaks.

⁵ G. Heing-Mohr. Lexikon der Symbole. Köln, 1974, lk. 308-313.

⁶ H. Spiess. Werkmass und Bauwerk. - Festschrift für Willy Weyres, Köln, 1963, lk. 221 jj.

te mõõdete määramist juhul, kui neid ei tuletatud geometriseerimise teel. Nii näiteks pole vaid pelk juhus, et ringmüüri põhiliseks paksuseks on 190 cm, kuna see vastab 6 jalale. Peavärava laiuseks loodeseinas on 9 jalga (290 cm) ja jalgvärava laiuseks kirdeseinas 6 jalga (190 cm). Mõningased ebatäpsused mõõtpulga või mõõtnööri kasutamisel johtusid kas juhuslikest eksimustest või mõõtevahendite pikkuse kliimaatiliselt põhjustatud kõikumistest. Näib, et Põltsamaal kasutatud jala nominaalpikkus oli 31,6 cm, mida keskajal tunti, nagu juba tähendatud, kas kreeka või viini jalana, kuna 32-sentimeeriline jalg, mis esines peamiselt Rootsis, oli üldisemalt vähe tuntud. Mõõdu- ning mõõtmisarutelu lõpuks juhime tähelepanu omalaadsele kokkusattumusele. Ringmüüri külgseinad, mille pikkuse saime kahe müüripaksuse juurdelisamisega põhiruudule, vastavad sama täpselt kui otsaseinad 330 (resp. 333) jalale, kui jala pikkuseks valida mitte enam 31,6 cm, vaid tsistertslaste mungaordu ehitistes sageli esineb 33 cm. Huvitav, kas on see kokkusattumus pelk juhus või mõõdeti hoovi suurusele vastav ruut tõepoolest nime kahe erineva jalaga, saamaks pikisuunaliselt rõhutatud põhiplaani? Jaatava vastuse korral oleks see sakraalse sümbolikaga kõige osavam kavaldamine. Esitatud oletuste ning tähelepanekute paikapidavus vajab tulevikus täiendavate mõõtmisandmete kogumise abil üksikasjalikumat järelkontrolli. Seniste vaatluste peamiseks eesmärgiks oli algse mõõtühiku määrang ja selle mõõtühikuga mahamärgitud põhimõõtmete sümbolise tähenduslikkuse selgitamine.

Põhiplaani tendeerimisel pikisuunaliseks võivad olla puhtformaalsed põhjused, kuid pikitelje suunamine just loodest kagusse näib olevat johtunud lokaalsetest maas-

tikutingimustest ning osalt ka kaitsevajadustest tingituna. Piiramis seisukorras võis vajalikuks osutada kahepoolne väljatung. Seda oli parem sooritada loode-kagu suunas, kuna kirdeküljel oli jõe ning kraavtiikide vahel vaid ahtake maariba. Ja edasi - loodest tulid teed Põhja-Eestist ning kagust Lõuna-Eesti maanteed. Kagust viis otsetee Põltsamaa küllasse ning hilisemasse alevikku vesieski juurde ja sealt üle silla teispoole jõe asuvasse kihelkonnakirikusse.

Iga linnuse iseloomustamisel etendavat väravat tähtsat rolli, mõjutades oluliselt linnuse põhiplaani kujunemist. Teisalt iseloomustavad nad linnuse paiknemist maastikus ning suhteis maanteedevõrguga. Peaaegu poolekilomeetrilise ümbermõõduga (437 m) linnus vajab rohkem kui ühte väravat. Põltsamaa rektangulaarse põhiplaani ringmüüri linnuses pidi nad paiknema enam-vähem sümmeetriliselt. Sellele lähedane olukord tegelikult ongi. Seni on teada kolm keskaegset väravat, kuna praegune peavärv edelaseinas ei kuulu algkavatisse. Tähehitati suhteliselt hilja - kas 16. sajandi lõpupoolel või 17. sajandi algul,⁷ mil oli vaja asendada suurväravale loode-seinas. Teine keskaegne värv kaguseinas oli seoses bastionitorni ehitamisega oma kunagise peavärava positsiooni kaotanud ning degradeeritud konvendihoone nurga juurde väikeväravaks, kus ta ka praegu asub. Seal seisis ta juba 1682. aasta varaloenduse ajal⁸ ja on märgitud ka 1683. aasta Põltsamaa lossi plaanil.⁹ Kolmas värv on väike jalgvärv kirdeseinas, kus

⁷ Seegi värv oli sõjaliselt kindlustatud; vt. lähemalt 1682.a. varaloendist, - Inventarium des Schlosses Oberpahlen. Gestellet Daselbst d/en/ 28. Septemb/ris/ Anno 1682. Koopia Rootsi Riigiarhiivi fondis "Ekonomistathallaren i Dorpat (Pernau) Gustav Adolf Strömfelts kontors arkiv 1690-1710". Prof. H. Piirimäelt saadud andmetel V. Raami poolt hangitud koopia KRPI arhiivis, Teksti desifreeritud, tolkinud ja kommenteerinud K. Kaplinski. Tallinn, 1980. Käsikiri KRPI arhiivis, A-452, lk.

4-6 (Edaspidi Varaloend 1682)

⁸ Varaloend 1682, lk. 15

ta tänu selvesõuklale on lootusetult kinni müüritud.

Loodeväravat on piiramistel korduvalt purustatud. Säilinud on 290 m pikkune lävekivi, osa palendseinu ja väike lõik tellistest laotud silluskaart. Taastamine osutus ilmselt mõttetuks ja värav müüriti kohe kinni. Likvideerimisotsuse tegemist mõjutas omapoolset nähtavasti linnusehoovi kultuurkihtide intensiivne ladestumine, mis värava lävekõrgust oli märgatavalt ületama hakanud. On huvitav täheldada, et vana loodevärava ja uue edelavärava lävekivi kõrgusvahe on ca 175 cm, mis muide täiesti ühemõtteliselt suleb välja võimaluse praeguse peavärava kuuluvusest linnuse algkavatisse. Loodeväraval oli omapärane ning Vana-Liivimaal harvaesinev kaitsesüsteem, mida enne lõplikku kinnimüürimist on korduvalt täiendatud ning muudetud. Traditsiooniline riivpalk sulges tiibväravad siseküljel, kuid värava ette välisküljele oli paemüürist ehitatud nelinurkse kastehitise sarnane eesvärav. Eesvärav oli kavandatud koos ringmüüri ja juba algul ning omandas mõnevõrra hiljem väljaehitatuna kuni vallikraavini ulatava pikkuse. Külgseinad olid eesväraval kaitsekäiguga varistatud. Algul, kui ringmüür ei omanud veel praegust kõrgust, pääses sinna vahetult ringmüüri kaitsekäigult, kuid pärast ringmüüri kõrgendamist tellistest müüritrepi näol, mis ehitati spetsiaalselt peavärava kirdeküljele. Uue trepiehitise tõttu muutus peavärav tunduvalt kitsamaks. Ümberehitus näib kinnitavad arvamus, et loodevärav oli peamiselt strateegilise tähtsusega tagavärav, mille tõttu polnud talle täislaius eriti oluline. Kraavipoolses otsas enne sillani jõudmist oli eesvärav võlli liikuva kaitsekilbiga suletav. Sellele oletusele osutab vundeeritud müüri puudumine eesehituse otsaseinas.

Pärast rekonstrueerimist ei olnud loodevärav kuigi palju laiem tavalisest jalgvärvavast, millest muide veel praegugi loob konkreetse kujutluse ringmüüri kirdeseinas säilinud väike värav. Kahju, et teda restaureerida ning taaskasutada pole osatud! Põhiosas on ta 6 jalga lai (ca 190 cm), omades välisküljel tellistest portaalliraamistust, kuhu palkriiviga varustatud üks võis nagu vastu lenge kindlalt sulguda. Portaali tõttu kujunes ukseava välislaiuseks vaid 4 jalga. Olgu lisatud, et senistel andmetel on Kõnesolev väravaava vanim peaaegu täiesti tervena säilinud linnusevärav Eestis.

Suure loodevärava ahendamine 6 jala laiuseks kindlustatud läbikäiguks, mida vaid jalamees ning ratsur võisid vabalt kasutada, viib kahele olulisele järeldusele. Esiteks: nagu eespool juba rõhutatud, ei omanud ta peavärava ega ka transpordimagistraali positsiooni. Seda võis omada üksnes kaguvärav hilisema bastioni kohal. Ja teiseks: ka tagavarakäiguna muutus loodevärav passiivseks, olles kasutusel vaid piiramisrõnga eriolukorras. Kuid nähtavasti olid eesväravale usaldatud uued ülesanded. Tugeva eendehitisena pidi ta aitama linnuse loodepoolse ringmüüri kaitseks organiseerida flankerivat otsetuld. Külgtuletaktika akruutseks muutumine Põhja-Euroopa linnustekaitstes alates juba 14. sajandi keskpaigast, kuid hoopiski nõudlikult pärast 15. sajandi keskpaika¹⁰ sundis ka Põltsamaa linnuse peremehi mõtlema modeale tõrjetaktikale. Võimalik, et põhiiseloosult madalat eendehitist siis vähemalt korruse võrra kõrgendati, millele muuseas näib viitavat ka eespool kirjeldatud trepiehitist. Kõnesolevas seoses on huvitav märkida, et isegi veel 1682. aasta vareloendis

¹⁰ A.Tuulise. Op. cit., lk. 215 jj.

mainitakse ammusuletud loodevärava kohal tühja paastorni olemasolu. Ringmüüri kaitsekäik oli tolle torni kohal katkestatud, millest võib jääda mulje, et torn ei paiknenud siiski mitte eesvärava kohal, vaid ringmüüri siseküljel, kust eendehitisest laskeplatvormi tegelikult varustati ning ühtlasi ka kaitsti. Selleks vajalikud ukseavad on värava kohal ringmüüri ülaosas tänini näha.

Ringmüüri kaguküljel korrespondeerib tolle rekonstrueeritud eendehitisega massiivne bastionitorn, mis alates 17. sajandi algusest täidab kiriku altariruumi ülesandeid (vt. lähemalt allpool). Torn ehitati laia kiiluna eenduvale muldkehandile, millel algselt oli hellebarditaoliselt kujundatud külgvall, mis osutab nn. itaalia bastionide eeskujule 16. sajandi keskpaigast.¹¹ Bastioni juurest suundusid madalad, siseküljel paega vooderdatud vallid. Samasugusele vallile satuti ka loodeküljel, ringmüüri läänenurga ja eesvärava vahelisel joonel. Eesvärava edelaseinas on isegi väravaava, kust vahe- tult pääses vallitagusesse käiku.

Ringmüüri on Põltsamaal mitmeti erandlik. Kuulsime, et see on väravapaku nivool 190 kuni 200 cm paks. Kõrgemal müür pidevalt aheneb, ning aheneb tunduvalt, mis on Põltsamaale vägagi iseloomulik ning tähelepanu vääriv. Vundament müüri siseküljel eendub ühe astme võrra ja välisküljel kahe astme ulatuses, kusjuures ülemine aste tähistab ehitamisaegse maapinna ligikaudset kõrgust. Vundamendisokli üldkõrgus tal- last kuni ringmüüri tegeliku alguseni on cm ja maksimaalne paksus cm. Müüri üldpaksus on Põltsamaal erakordselt suur.

¹¹ E. Langelskiöld, Michele Sanmicheli. The Architect of Verona. Uppsala, 1938, lk. 225-240.

Eestis on sellele ligilähedaselt võrdne üksnes Kuressaare piiskopilinnuse 13. sajandi laagerkastelli müüripaksus, mis kõigub 240 ja 260 cm piirides.¹² Tallinna linnamüür ületab 2 m paksuse alles 14. sajandi teisel poolel, püsites sajandi alguses üldiselt 130 cm lähedal.¹³ Ka Haapsalu piiskopilinnuse esimese ringmüüri standardpaksus on valitsevas ulatuses ligikaudu 130 cm. Antud juhul osutab suur müüripaksus suhteliselt suurele vanusele. Piiskop Meinhardi juhatusel 1186 aastal Holme saarele Daugava alamjooksul püstitatud ringmüürlinnuse seinte paksus ületas isegi 3 m piiri.¹⁴

Ringmüüri ei ehitatud korraga oma lõpliku kõrguseni. Algmüüri on hiljem erinevatel aegadel korduvalt kõrgendatud, kusjuures üksikud ehitusperioodid on omavahel kergesti eraldatavad ja mõõtmeliselt hästi määratavad. Tõrvikuna hinnates pealub ringmüüri erakordne kõrge ehitustehniline kvaliteet. Eesti vanemas ehituspärandis on siin raske leida võrdset rööbiknäidet.

Esimene selgesti eraldatav ehitusjärg, mis püstitati rajamisperioodil, ulatub vundamendi üllemisest soklastmest, s.t. algsest maapinnast arvestades ca 3 m kõrguseni. Hilisematest ehitusjärgudest erinevalt on ehitusmaterjalina kasutatud peaaegu ainuüksi paasi. Põllukive leidub vaid vundamendis. Paas on murtud eriti paksust, nn. rümpae kihist,¹⁵ mis annab müüri-faktuurile ja eriti murgakettidele (ühtlastest kvaadritest laotud välisnurk) monumentaalse mõjukuse. Müüri-järgu pealispind on tasandatud joonsirgeks. Tolle alumise

¹² K. Aluve. Kuressaare linnus. Tallinn, 1980, lk. 22.

¹³ R. Zobel. Tallinna keskaegsed kindlustused. Tallinn, 1980, lk. 57, joon. 25.

¹⁴ A. Tuulise. Op. cit., (1942), lk. 27.

¹⁵ Tegelikult on tegu siluri adavere lademe dolomiidiga, mida ENSV Geoloogia Instituudi osakonnajuhataja L. Põlma arvates (järg lk. 12)

ning ühtlasi vanima müüritsooni ülaosas äratavad tähelepanu suured ühtlase kujuga talaaugud (küljed ca 17 kuni 20 cm, sügavus ca 35 cm). Sirge horisontaalse reana paiknevad nad müürikroonist ligikaudu 2 jalga madalamal, hoides keskmise kivivahe 6 kuni 7 jala piirides. Neid on siiani peetud tel-
linguaukudeks ning jäetud tõsisema tähelepanuta. Vastuseta on jäänud ka küsimus, miks oli tolle ülemise, vaevalt 60 cm paksu müürikihi ladumiseks vaja selliseid suuri ning tihedalt paiknevaid talasid. Kõrgemal müüris need puuduvad või on jäljetult kinni müüritud. On ilmselt, et need talaaugud kuulusid esimesele puust ehitatud kaitsekäigule. Analoogiaid arvestades oli kaitsekäik vähemalt kaks meetrit kõrge (6 jalga), omas välisküljel laskepiludega puust kaitsesein ja moodustas koos müüriaga kuni viie meetri kõrguse (15 jalga) kaitsepiirde. Kaitsekäigu pörandaks oli lai müüripealne. Oluline on siinkohal märkida, et kaitsekäigu puust välis-
sein ei toetanud mitte müüri pealispinnale, vaid eespool kirjeldatud aukudes paiknenud lühikestele ulgtaladele. Sel-
line konstruktsioon on ilmselt maškulii-taoliselt eenduvast rinnatisest tuletatud, moodustades seniste andmete kohaselt Eesti ehituspärandis täiesti erandliku nähtuse. Võimalik, et mõneta analoogilist menetlust on märksa hiljem kasutatud Padise kloostri vanimas läänesesinas, kus vastavad talaaugud on tänini nähtavad.

Põltsamaa esimene kaitsesein vastas oma mõõtmetelt too-
kordsete kaitseehitiste kui mitte tavalistele, siis vähemalt
minimummõuetele. Näiteks polnud Tallinna linnamüüri vanimate

15 (vt. lk. 11) murti Mõhkküla murrust, kuid seda leidub ka Põltsamaa linna piirides; kivimi omapärane, läbiuuristatud faktuur johtub saviliivsete pesade tühjaksvarisemisest ilmastiku mõjul. Sobivat juhust kasutades tänan dr. Polmat konsultatsiooni eest Põltsamaa kivimite määramisel.

lõikude kaitsepiirde kõrgus 14. sajandi algupoolel sugugi suurem. Kaitsekäigu pörand ei ulatunud seal paiguti 2 meetristki kõremale.¹⁶ Ka Visby linnamüüri vanemate lõikude kaitsekäigu pörandakõrgus ei ületanud 3 m piiri.¹⁷

Põltsamaal oli kirjeldatud kaitsepiire mõeldud kindlasti ajutisena. Juba algprojektis märksa kõrgemana kavandatud müüriehitisele osutab veenvalt esimese müüritsooni erakordne paksus, mis tookordsest müüri kõrgusest moodustas tervenisti 2/3. Ehitustööde ajutisele seisumisele vihjavad ka loodevärava eesehitise külgmüüride nn. avanss-kivid, kuna nendega seotud värava seinamüüritis ulatub üldisest algmüüritsoonist mõneti kõrgemale. Siseküljel olid samal ajal seiskunud nn. põhjamaja rajamistööd. Märkime ennakult, et üksikute, eraldi hoonete ehitamine vastu ringmüüri oli suunitletud juba algkavatises, olles üks põhilisi ning tüübipäraseid iseloomujooni. Võrdset iseloomulik on igasuguste tornitaoliste ehitiste täielik puudumine.

Ringmüüri esimene ning kõige ulatuslikuma mahuga kõrgendamine on toimunud peatselt pärast esimese ehitusperioodi lõppu, ilmselt veel rajamisaegse põlvkonna eluajal. Sellist seisukohta kinnitab järgneval ehitusperioodil valminud seinemüüri tehniline iseloom. See on mitmeti suguluses varem valminud esimese müüritsooni tehnilise iseloomuga. Endisest veelgi silmatorkavamalt on esile toodud nõrsirged kahe jala paksused horisontaalkihid. Ainuke teravalt täheldatav erinevus ilmneb ehitusmaterjalis, kuna valitsevale kohale on ilmunud põllukivi. Üksnes välismurkades jätkuvad endiselt

¹⁶ R.Zobel. Op.cit., lk. 46, joon. 25:D.

¹⁷ R.Zobel. Op.cit., lk. 46, joon. 25:G.

suured puhtalt töödeldud peakvaadrid ja loovad ringmüüri pikkadele seinalõikudele juba kaugelt märgatava monumentaalse raamistuse. Kunagise määrdetrohvi täieliku varisemise tõttu on tähelepämi kõitev müüritehnika hästi jälgitav. Iga horisontaalkiht, mis moodustab täiesti iseseisva müürilindi, koosneb valdavas osas suurte, kuni 50cm läbimõõduga rändmüüriakate reast. Müürilindi "põhja" paigutatud munakad on väikeste pækildudega hoolikalt kiilutud, kuid munakate ebaühtlane pealispind on õhukeste paelahmakatega hoolikalt ühtlaseks tasandatud.

Ka kolmanda ning kõige noorema müürijärgu algust on välisnurkade kohalt lihtne määrata, kuna koos teise müüritsooniga lõpevad ka suurtest rünkpaekvaadritest laotud heledad "nurgaketid". Järgneva müürijärgu nurgakvaadrid on mahult märksa väiksemad, olles valmistatud tihedakooliseks dolomiidistunud liivakivist.¹⁸ Aegade jooksul on see pruunikaks patineerunud.

Teise müüritsooni kõrgus, mis koosneb kaheksast kivi-reast, on ligikaudu 4,80 m ehk 15 jalga (jalg ca 32,0 cm). Koos vana alumise järguga oli ringmüür saavutanud peaaegu 8-meetrilise kõrguse (7,80 m võrdub 25 jalaga). Müüri mõõtmeid jälgides on huvitav täheldada järjekindlust, millega on peetud kinni süsteemipäraselt ümardatud arvude põhimõttest. Plaaniliste mõõtmete määramisel on nähtavasti lähtutud duodetsimaalsest reast, kuid kõrguse määramisel detsimaalsest reast. Teise müürijärgu pikilõikele on iseloomulik märgatav ahenemine ülespoole. Tookordse müüri-

¹⁸ Dr. Põlma järgi kambriumi liivakivi Tallinna lähistelt (!).

krooni tasandil kõigub müüripaksus m piirides. Märkimisväärne on ka see, et kaitsekäigust ning selle teostamisest pole säilinud mingeid jälgi. Võimalik, et see oli täielikult puust nagu esimenegi kaitsekäik, kuid ei toetunud ulgtaladele, vaid müüri siseküljel maani ulatuvatele vertikaalpostidele ja veel küllalt laiale müürikroonile. Kaitsekäigu täielikku puudumist ringmüüri teisel perioodil on raske uskuda, kuna järgmine, arvult kolmas ehitusjärk on eelnevaist niivõrd erinev, et tahtmata tekib veendumus tööde kauasest seiskumisest enne tolle kolmanda juurde asumist. Tõenäoliselt oli tegemist üsnagi pika vaheajaga, mis oli hõivatud konvendihoone püstitamisega seotud töödest. Sellisele oletusele viib asjaolu, et konvendihoone hoovipoolsed seinamüürid ei ole ringmüüri kahe esimese järguga ehituslikult seotud, olles neist järelikult nooremad. Seevastu aga ringmüüri kolmanda järgu tsoonis on mõlema ehitise müüristik teineteisega normaalselt seotud. Järelikult valmisid nad üheaegselt. Ja arvestatav on siinkohal seegi tähelepanek, et tolles üheaegselt valminud ülemises müüritsoonis puuduvad konvendihoone kohal igasugused jäljed laskevedest rinnatise ning kaitsekäigust üldse. Kuid ringmüüri kolmanda ehitusjärgu ju moodustabki ainult kaitsekäik!

Konvendihoonega koos kavandatud kaitsekäik toetus ringmüüri tugevatele kandetaladele. Nad paiknesid uue, arvult kolmanda müürijärgu alumises tsoonis, moodustades koos rinnatise ühtse konstruktiivse terviku. Rinnatise põhimüüritis on ehitatud paest, kuid müürifaktuuris ei esine enam endist korrektset kihilisust. Aeg on läinud edasi ja tulnud on uued meistrid. Tolle uue müüri juurde kuulub ka eespool kirjeldatud tuhmjast liivakivist nurgaketi lõik. Muutnud

olid isegi kivimurrud. Ja lisandunud oli uus ehitusmaterjal tellis. Kõik laskeavade seinad ning servad laoti tellistest. Siseküljel oli kohati isegi seinaladu tellistest, kuna välisküljel oli punetavat tellist näha vaid laskeavade raamistuses. Uue ning Põltsamaa esimese rinnatisemüüri määrasid siiski mitte niipalju ehitusmaterjal ning müüritehnika, kui vord laskeavad, nende suurus, kuju ning paigutus.

Laskeavade kirjeldamisele asudes on ennakult vaja meenutada, et kõnesolev rinnatis ei jäänud püsima oma algsel kujul. Teda kõrgendati mõne aja pärast tunduvalt ja tõsteti paiguti terve koonuse võtra, mille tõttu on täie järjekindlusega vaja eristada "I rinnatist" ja "II rinnatist". II rinnatisega saavutas ringmüür oma lõpliku kõrguse. Hiljem toimunud kindlustustööd rinnatist enam ei puudutanud. Need keskendused vastavalt tulirelvade arengule ringmüüri alumisse tsooni (vt. allpool). Käesolevate uurimistöödeni oli kogu kaitsekäiguvöönd, mis üksnes edelaküljel ning osalt ka loodes oli enam-vähem täielikult säilinud, paksu voodermüüriega varjatud ning uurijaile lähemalt tundmata. Voodermüüri eemaldamisel paljandus rõõmustav pilt - leitud oli Eestis ainukesena säilinud rinnatis, kus laskeavad on tellistest. Kohati oli rinnatisemüür püsima jäänud kuni 220 cm kõrgusena.

Kaitsekäigu põrandat markeerivate kandetalade tasandilt arvestades algab suurte laskeavade põrand ca 45 cm kõrgemale kühindival nivool. Need on paralleelsete külgedega avad, mille laius kõigub 80 ja 85 cm piirides (2,5 jalga). Edelaseina kagupoolses lõigus pole nende kõrgus enam täpselt määratav, kuna rinnatise hilisema kõrgendamise ajal on suurendatud ka laskeavade pikkust, kusjuures pole enam teada, kui palju ning kas üldse eemaldati vana müüriladu. Tõenäoliselt oli laske-

avade algne üldkõrgus ca 145 cm (5,5 jalga). Suurte laskeavade alumine osa on välisküljel ca 60 cm kõrguse õhukese tellisseinaga kaitstud, mille tõttu näib laskeavade pikkus välisküljel vastavalt lühem. Seda ambuja kaitseks mõeldud "kilpi" suurendas omakorda ka ava kõrge asend, millest kaitsekäigu pörand oli ca 45 cm madalamal tasandil. Ligilähedalt 65 cm suurte laskeavade pörandast kõrgemal paikneb väiksemate avade pörand. Need on koonduvate külgedega piluavad, mille laius siseküljel ulatub 65 cm-ni (2 jalga) ja välislaius 15 kuni 16 cm (0,5 jalga). Kõrguti ei ületa piluavad 70 kuni 72 cm ulatust.

Äsjakirjeldatud kahesuguste rinnatiseavade omavaheline paiknemisrõtm, mis kaitsekäigu iseloomustamisel on küllaltki oluline, jaotub järgmiselt: kahele suurele avale järgneb üks piluava. Skeemina väljendus see 1-1-2-1-1-2-. Suurte avade puhas vahekaugus kõigub 3,15 m (10 jalga) piires, kuna suure ja väikese ava vahe ulatub 1,20 kuni 1,55 m-ni.

Esimese rinnatise müüri kõrgendamine toimus, nagu juba tähendatud, edelamüüri mõlemal poolel erinevalt. Kagupoelses lõigus pikendatud laskeavad sillati segmentkaarega ning niivoolt ehitati kõrgendusmüür vajalikule kõrgusele, kus mingeid laskeavasid tõenäoliselt enam ei esinenud. Laskeavade pikkuseks kujunes 185 kuni 190 cm (6 jalga). Seina loodepoelses osas toimiti millegipärast täiesti teisiti. Vanade laskeavade pikendamist seal ei toimunud. Need müüriti lihtsalt kinni, kaeti paiguti nn. rulaadiga ja ehitati uus rinnatise müür. Uus kaitsekiik tõusis vanast ca 3,10 m kõrgemale (10 jalga). Osaliselt muudetud avadesüsteemis jäeti piluavad mängust täiesti välja, kuna suured laskeavad paigutati endisest tihedamalt. Nende vahekauguseks kujunes 2,5 m,

erandlikult ka 3 m. Rinnatise kõrgus pole enam määratav. Osaliselt on rinnatist säilinud ka loodeseina edelapoolses lõigus.

Rinnatisemüüri kõrgendamisel kahe täiesti erineva menetluse kasutamise põhjuste kohta otsesed andmed puuduvad, kuid näib üsnagi tõenäolisena, et erinevused ei toimunud majanduslikel põhjustel. Kõrgendamine täiskorruse võrra viidi läbi neil ringmüürilõikudel, mille vastu olid pärast esimese kaitserinnatise ehitamist uued hooned püstitatud. Nende pultkatuste kõrge harjajoon ulatus vastu ringmüüri toetudes varjama alumist kaitsekäigu korrust ning nõudis selle täielikku kõrgemale paigutamist. Väliuurimisel selgus, et üks selliseid suuremaid hooned paikneski edelaseina loodepoolse lõigu ääres läänenurgas, teine sama seina keskel, kolmas loodeseina ääres jne. (kirde- ja kagupoolse ringmüürilõigu kohal kaitsekäiku enam säilinud pole).

Ringmüüri suurejoonelise ning komplitseeritud kaitsekäigutsooni analüüsimisel oleme jätnud viimasena vaadeldavaks kõige silmatorkavamana ning antud juhul nähtavasti ka kõige unikaalsema kaitseehitusliku motiivi - nurgatorni. Nurgatornide kunagisele olemasolule vihjavaid jälgi leiti väliuurimiste ringmüüri kolmes sisenurgas. Üksnes konvendihoone kohal neil ei leitud, nagu ei leitud sealt ka rinnatise jälgi. Tornid ei olnud flankeerivad. Nad paiknesid nurga siseküljel ja nende alumise korruse põrand oli kaitsekäigu-põrandega ühisel kõrgusel ning viimasega nähtavasti ka üheaegselt ehitatud. Nelinurkse (resp. ruudukujulise) põhiplaaniaga torni mõlemad seinad moodustusid ringmüüri vastavatest lõikudest ning nende sujuvast kõrgendusest. Tornide hoovipoolsed seinad olid ehitatud palkidest, mille

tõttu 1682.aasta varaloendis nimetatakse neid bolvärgiks - palkidest kindlusehitiseks.¹⁹ Tornide külgseinte pikkus ringmüüri nurkades oli ca 4,90 m (15 jalga). Rinnatismüürist topelt paksemana ulatus nende paksus 160 cm-ni (5 jalga). Erinevast paksusest tingituna eraldab neid ka põhimüürist kitsas horisontaalaste, mille kohal on seinas kaks suurt talaauku. Neis paiknenud taladest moodustus konstruktsioon, mis hoidis koos torni põranda torni hoovipoolsete palkseintega. Telliseid, mis esinesid ohtralt ümber laskeavade, torni seinamüürides ei leidu. Ei esine seal kaitsekäigu kõrgusel ka laskeavasid. Need asusid ilmselt kõrgemal, torni platvromkorrusel, mis nagu suur osa kaitsekäigustki on piiramistel suurtükkitulega "raseeritud" või ilmastiku mõjul aja jooksul varisenud. Ehitustehnilise Detailina olgu lisatud, et ringmüüri siseküljel on tornile kuuluv paksem seinalõik kõikjal nõrsirge vertikaalastme ning sellele lisanduva jamandiga rinnatiseseinast eristatud. Seevastu ei ole välisküljel kahe kõnesoleva ehitusosa vahel leida mingeid üleminekujälgi. Pole kahtlust, et nurgatornid ja kaitsekäik on homogeenselt ning omavahel seotuna ehitatud ühel ajal ning ühtse projekti kohaselt.

Huvitav on märkida, et 1682. aastal oli kaitsekäik põhiosades veel mingil kujul alles. Seinakonstruktsioon, mis ühtlasi laudkatust kandis, oli raudklambratega kinnitatud põranda kandetalade külge. Nii peaks varaloendis märgitud kinnitusklambrate arv vastama kandetalade arvule. Taastajatele oleks see oluline informatsioon. Säilinud olid mingil määral ka kolm nurgatorni. Nad olid laudadega kaetud

¹⁹ Varaloend 1682, lk. 13.

ja mõlemal küljel oli neil üks kaitsekäigule. Arvukad abihooned, mis asusid ringmüüri ääres, olid kõik kaitsekäigust madalamad ning mahtusid täielikult selle alla. Varaleendi kirjeldus tornidest ja kaitsekäigust on kaugest ajastut arvestades erakordselt detailne ning terviklikku kujutlust loov, väärides siinkohal otsest tsiteerimist. Parema mõistetavuse huvides püüan teha seda vabas ning sisuliselt selgitavas laadis (ilma-kaared on täpsustatud; põhi vastab loodele, lõuna kagule jne.).

Lossi (resp. konvendihoone) kolmanda korruse põhjapoolsest nurgast läheb vilets üks puust kaitsekäigule, mis ringmüürile ehitatuna ümbritseb hoovi. Uksel on kaks hinge, kuid ukse esiküljelt on poolteist lauda ära kistud (uksed olid järelikult kahepoolse vooderdisega). Idaküljel on kaitsekäik kinnitatud 16 raudklambriga. Kaitsekäigu ukse juures on lossi kõrval pääsuks lossi aeda lagunenud trepp. Hoovi põhjanurgas on puust bolvärk ehk torn, millel on kirdeküljel vilets kahe hingega uks. Lukukramp on koos välimise voodrilaua poolikuga ära kistud. Torn, milles pole spiseid, on laudadega kaetud. Läbi viletsa ukse, millel on kaks hinge ja väike haak, pääseb nurgatornist edasi loodepoolsele kaitsekäigule, millel on 4 rauast kinnitusklambrid, kuid mille katuse on tuul maha paisanud. See kaitsekäigulõik ulatub kivist ehitatud väravatornini, kuhu pääseb läbi viletsa kahe hingega ukse. Tornis pole muud tähelepanavat kui vilets laudalus, mida nähtavasti kasutati laskeavade ees suurtükialusena. Torn on ülalt kahekordsete laudadega kaetud. Tornis läheb vilets trepp üles (kaitseplatvormile?), kus trepi ees on kehv kahe hingega uks.

Müüritud väravatornist kuni järgmise puust polvärgini

hoovi läänenurgas on kaitsekäik kinnitatud 18 raudklamb-
riga. Kaitsekäigu katus on tuulest väga räsitud. Polvär-
gil on vilets kahe hinge ja ühe väikese haagiga uks. Ka
see polvärk on laudadega kaetud. Polvärgi ehk nurgatorni
teises seinas on jällegi vilets kahe hingega uks, kust
pääseb edelapoolsele kaitsekäigule. Tollest uksest alates
kuni järgmise ehk kolmanda polvärgini hoovi lõunanurgas
on kaitsekäik kinnitatud 26 raudklambriga. Laudadest ka-
tus on tuulest tugevalt rebitud. Sellest kaitsekäigust
viib suure värava kõrval alla kõdunenud trepp. Polvärgi
lõunanurgas on kehv kahe hinge ja ühe lingiga uks. Ta on
laudkatusega kaetud. Teine uks kirdeseinas puudub täies-
ti. Sealt algaval kaitsekäigul, mis ulatub kirikuni, on
12 rauast kinnitusklambrit, kuid kogu katus on tuulest
täielikult viidud. Kirikust kuni ukseni, kust uuesti lossi
pääseb, on katus jällegi läinud. Käiku ennast hoiavad
kaks klambrit. Uksel on kaks hinge ja vana puulukk.²⁰

Sellise kirjelduse põhjal võiks rekonstrueerida kogu kaitse-
käigu koos tornidega, kuid kahjuks ei ütle varaloend ühtegi
sõna rinnatisest ning selle laskeavadest. Ei selgu ka midagi
nende säilivusastmest ning kõrgusest. Täielikuks üllatuseks on
väravatorni mainimine. Eespool oli sellest möödamimes juttu,
kuid siiski lisame, et suhteliselt hilja ehitatud torni külg-
seinad toetati mõlemal pool väravat asunud hoonete müüridele,
kuid kolmas sein selleks ehitatud uuele alusmüürile, millega
mõlema kõrvalhoone välisnurgad seeti. Torniiüstamisega
suleti loodevõtav lõplikult, kuna torni vabas hoovipoolses
seinas ei paljandunud kaevamistel mingeid jälgi väravaavast.

²⁰ Varaloend 1682, lk. 12-14.

Alumine korrus oli nähtavasti pooleldi "umbne", kuna sinna pääses üksnes hoovi põhjanurgas olnud nn. põhjamajast, mille keldrikorruse üks edelapoolne laskepilu oli uue torni huvides ukseavaks ehitatud (vt. allpool lähemalt). Torni seos eesväravaga toimus algul nähtavasti müüritrepi kaudu, mis väliuurimisel avastati loodeseinas. Muud võimalust ei maini ka varaloend. Lossi hoovist ehk aiast, nagu mainitakse varaloendis, oli ühendus kaitsekäiguga 1682. aastal kolme trepi abil võimalik. Üks neist paiknes lossi põhjanurga juures, teine edelavärava juures ja kolmas kiriku läänenurga lähedal.²¹ Treppidele lisandusid kaks otseühendust lossiga. Tõenäoliselt olid seoses ülemise kaitsetsooniga põhimõtteliselt samasugused ka keskajal konvendihoone perioodil.

Majad ringmüüri ühes

Ringmüürikastelli iseloomustus ei piirdu Põltsamaal vaid kaitsemotiivide kirjeldamisega. Olulist osa algkavatsise juures etendavad hooned. Need ei paikne ringmüüri kaitstud hoovil eraldi ning iseseisvalt nagu Vana-Rooma piirilinnustes, vaid vastu ringmüüri ning sellega lahutamatus seoses. Tõenäoliselt oli neid esihooneid mitu, kuid hilisemate ümberehituste poolt on nende jäljed hävitatud. Kindlalt õnnestus väliuurimisel tuvastada algse kivimaja olemasolu hoovi põhjanurgas. Hakkasime teda hüüdma "põhjamajaks". Kahjuks aga langes see erakordne nähtus selvesöökla ohvriks. Põhjamaja kavandati koos ringmüüri ja markeeriti ringmüüri esimesel ehitusperioodil ühe kuni kahe jala võrra eenduva algusmüüritisega. Üks neist avansina tähistatud müürialgustest leiti vahetult loodevärava

²¹ Varaloend 1682, lk. 15.

kirdenaabrusest. Sealt algas ringmüüri siseküljel ka kitsas horisontaalaste, millele pidi toetuma keldrit kattev esimene vahelagi. Teine seinamüüritise algusriba paljandus kirdeseinal, mitte kaugel jalgvärvavast. Maja ise oli valmis ehitatud märksa hiljem, vahetult pärast teise ehitusperioodi lõppu, mil oli valminud nn. vööteline müüritsoon. Majale oli iseloomulik eikkalik tellismaterjali esinemine ja võlvlagede puudumine.²² Huhtivateks osutusid põhiplaanilised mõõtmed. Ruumisisene laius oli ca 9,30 m ja pikkus ca 19,70 m, millest ilmneb, et ruum koosneb põhiplaaniliselt kahest ruudust, ja et projekterijad on siingi lähtunud kvadratuurist. Eriti kodunemul oli kvadratuuri rakendamine Saksa ordu linnustes, kus iseloomulike saalehitiste ruumivormis olid romaani- ja tüüpiilised pikksealid taandanud lühema saalitüübi ees. Juba 14. sajandi linnustes valitsesid saalid, mille pikkus vastas kahele laiuzele (resp. kahele ruudule) või isegi ühele laiusmõõdule, mis põhjustas tsentreeriva kesksambaga, kuid ka ilma sambata rundukujulise saalruumi laiema leviku.²³ Kohtame neid hiljem ka Põltsamaa konvendihoones.

Põhjamaja kahte ruutu maha märkides on kasutatud jalga, mille pikkus on olnud 33,0 cm. Mäletatavasti pidasime seda "kahtlaseks" jalaks, millega oli välja mõõdetud ringmüürikastelli pikkus! Põhjamaja laius 9,30 m vastab ootamatult suure täpsusega 30 jalale ja pikkus 19,7 m - 60 jalale. Need on tuntud sümboolsed arvud duodetsimaalsest süsteemist. Kõnsolev jalg on käesolevas seoses mõneti märkimisväärne, kuna ta peamiselt oli kasutusel tsistertslaste sakraalhitistes. Viimased

²² Ehitusarheoloogilisi andmeid vt. V. Raam. Vahearuanne Põltsamaa ordulinnuse uurimistööst ajavahemikus 1970-1980. Tallinn, 1981. Käesikiri KRPI arhiivis

²³ K.H. Clasen. Hochmeisterpalast der Marienburg. Königsberg Pr. 1924, lk. 40.

aga olid kodunenud ka Kesk-Bestis ning orduga pidevalt kontaktis.²⁴ Ja nende oma klooster Põltsamaa vahetus läheduses Kärknaal oli kvadratuurist lähtuv kastellehitis, mille mahamärkimisel kasutati ilmselt 33 cm-list jalga ja mis suuruselt ainukesena Vana-Liivimaal ületas Põltsamaa kastelli. Kuni praeguste ehitustöödeni olid põhjamaja keldrikorruse seinamüürid suures osalt säilinud. Säilinud olid ka kõrgel paiknevad piluaknad, mis täielikult sarnanesid kaitsekäigu rinnatises leitud piluakendega. Ajaline vahe mõlema ehitise vahel ei saa olla kuigi suur. Põhjamaja püstitati provisoorse puehitise asemele suhteliselt hilja. Kogu jõu nõudsid ringmüüri kapitaalised kõrgendamistööd. Esimene põhjamaja ehitati nähtavasti vaid ühe peakorrusega, mis toetus kõrgele keldrikorrusele. Kõrgused vastavalt ca 3,2 m (10 jalga; jala pikkus nüüd juba 31,4 cm) ja 2,5 m (8 jalga). Kolmas korrus suure esindusliku saaliga valmis alles gootika lõpul. Suured ruudukujulised aknad, mille profileeritud raidraamid valmistati Tallinnas,²⁵ on häälestatud renessansslikult, kuigi profileeringu ümarvööt või lame faas pole katkestanud seoseid hilisgootikaga. Nähtavasti ei rehuldanud konvendihoone gootilised võlvsaalid uue maitse suuna esindajaid. Hiljem langes põhjamaja korduvate ümberehituste ohvriks ja varises lõpuks täielikult. 1683.aasta lossiplaanil on põhjanurgas vaid valge laik.

Välisuurimisel teiste ringmüüriarsete hoonete jälgi otsides leiti neid kagumüüri keskosast, kunagisest peavärvast edela pool, kirdevärava kagupoelses naabruses, edelaseina

²⁴ W.Schmidt. Die Zisterzienser in Baltikum und in Finnland. Helsinki, 1941, lk. 136-137.

²⁵ L.Põlma. määrangu kohaselt pärineb raamistuseks kasutatud paas Tallinna Lasnamäelt.

juures kahel pool praegust väravat, läänenurgas ja loodeseina kesklõigust. Neist kaks esimest näivad olevat kavandatud koos ringmüüri ja, kuid katkenud väliuurimine, ei luba siin lõpliku otsuse tegemist. Siiski on huvitav täheldada, et need esimesed asuvad tihedalt väravate parempoolses naabruses (sisevaates). Mõistagi kuulub müüriäärsete hulka ka konvendihoone, kuid sellest allpool pärast kõrvalhoonete vaatlust pikemalt.

Kõrvalhoonetest oli väliuurimislikult võimalik põhjalikumalt tutvuda nn. loodemajaga. Ta hõlmab suurema osa loodeseina kesklõigust, ulatudes kirdepoolse ahasseinaga loodevärava piidajooneni, aidates seal varem kanda ka uut väravasiseist torni, millest oli juttu eespool. Hoone on ehitatud sekundaarsena vastu ringmüüri ja on valminud peatselt pärast konvendihoone püstitamist, kuna ta seinamüürist on leitud konvendihoonest pärinevaid tellisest vormikive ja hulgaliselt telliskiile. Ta varemetus esmakordselt 1558. aasta vaenutules, kuid oli 17. sajandil uuesti kasutusel. Nähtavasti tasandati juba siis varemetunud müüri lõigud, likvideeriti vanad täiteprahi ning varingu alla jäänud ukseavad ja täiendati puuduvaid müüre puuseintega. Pärast viimast sõda vahetas kunagise hoone kohal võsa, mille keskele oli tekkinud lasketiir. Nüüd on sellele kohale kaevatud selvesöökla juurikakelder...

Kaevamistel paljandunud alusmüüride põhjal selgus, et loodemaja keskmine välislaius oli ca 10,20 m ja välispikkus 41,50 m. Projekteerimisel on siingi lähtutud ruudust: välispikkus vastab neljale välislaiusele ($10,20 \times 4 = 41$ m). Hoone pultkatus ulatus täpselt kaitsekäigu alla. Korruste arv ei küündinud üle kahe. Kaevamistel leitud kolm vaheseina on sekundaarsed. Tollel suurel saalruumil oli kummalisel kombel tervenisti neli ukseava. Vahekaugus nende vahel oli teljaarvestuses ca 8 m (25 jalga),

ja avad ise tähelepanuvõlt laiad, kõigudes 125 cm (4 jalga) piirides. Säilinud on vaid ukseavade alumised osad koos tellistest portaali ning lävepakuga. Segmentse silluskaare puhul olnuks selline ukseava vähemalt 165 cm kõrge. Kindlaid stiili-traditsioone järgides eendusid faasitud servadega portaalid ca 45 cm. Portaalidele varutud tellised olid spetsiaalselt vormitud ning põletatud. Siseküljel ümbritses ukseava ca 60 cm sügav ning ca 190 cm lai nišš, võimaldamaks ukse takistamatut liikumist. Oletatavasti oli hoone relvalaoks määratud. Loo-ruumi iseloomust tingitult pole ühelgi ukseaval traditsiooni- list keskaegset riivipalki. Eriksist tähelepanu köidavad mõle- mal pool uksenišši kaevamistel paljandunud seinakapid. Täpse reeglipärasusega asuvad nad uksenišhist 47 cm (1,5 jalga) eemal. Ja nii iga nelja ukse juures. Niši sügavus on 15 cm, erandli- kult ka 35 cm. Märkimisväärne on nišside erinev laius. Sisse- minnes on vasakpoolne nišš reeglina laiem - 61...87 cm, kuid parempoolne kitsam - 40...56cm. Kõrgus on kõikidel ühtlane - 177 cm, ning nad paiknevad algsest põrandast 15...20 cm kõr- gemal. Kirjeldatud nišside iseloom on seni selgitamata. Kas ei toetatud neisse mingeid riulitaolisi seadmeid?

Erandlik siinses keskaegses ehituskunstis on ka akende paiknemine ning iseloom antud ruumi suhtes. Alknad paiknevad põrandast üle meetri kõrgemal ja on kujult pilutaolised, mee- nutades põhjemaja keldriaknaid ja ringmüüri kaitsekäigu päl- avasid. Kolmnurkse põhiplaanigaaknaavade laius sisesseinas on 60...85 cm, välisseinas üksnes 11 cm, kama kõrgus horisontaal- se põranda ja lae vahel ulatub üle 65 cm. Eluruumile ja ka viljalaole selliseid alknad kastelmüüri varjus vaevalt oleks ehitatud.

Käesolevas proponeeritud relvakoja ideed toetab muuseum

keldrite ja küttekollete täielik puudumine. Loodemaja teise korruse olemasolu kohta võib esitada vaid oletuslikke arvamisi. Vaieldamatult pidi lahoonel olema tugev vahelagi, mis teda kaitvalt eraldas katusealusest.

Oletatava relvakojana funktsioneeris loodemaja suhteliselt lühikest aega. Püssirohu osatähtsuse järsk kasv nõudis tugevalt võlvitud hoidlaid. Põltsamaal leiti selline ruum konvendihoonest.²⁶ Ja ka suurtükid vajasid avaramate ustega katusealust. Võimalik, et algse funktsiooni muutmiseks andis otsese tõuke hoonet tabanud tulekahi, mille söestunud jälgi leiti hilisema põrandakatte alt. Võib-olla oli tulekahju tekitajaks püssirohu-
plahvatus? Sõltumatult vastuse iseloomust selgus väliuurimisel, et teisel suuremal ehitusperioodil sai loodemaja kolm müüritud vaheseina, mis toetuvad tugevale vundamendile ja ulatuvad täitma nende kohale sattunud pikki niäse kaguseina portaalide kõrval. Neid müürid enam ei vajatud. Koos vaheseintega ehitati ka kuni viimase ajani säilinud lubisörtpõrandad. Põrandalt leiti paks kiht põlenud vilja, mis ei tekita kahtlust, et hoone hävis viljalao ülesametes.²⁷ Kaudselt kinnitab seda ka Renneri kroonika.²⁸ Põrandakate on ehitatud ca 10 cm paksusest pae- ning tellisekillustiku kihist, millele on paksult lubimörti valatud. Kuni hävitamiseni 1981.aasta suvel oli unikaalne põrandakate säilinud hämmastavalt valgena ning tervena. Aimult kohati leidis põrandal põlenud paukonstruktsiooni riismeid, kuid põrand ise oli täiesti tahumata. Üksnes kirdepool-

²⁶ Veraloend 1682, lk. 5.

²⁷ J. Tamm. Põltsamaa ordulinnuse 1975.a. aprillis-mais ja 1976.a. märtsis-aprillis söökla vundamendisüvendi kaevamisel teostatud arheoloogilise järelvalve aruanne. Tallinn, 1977. Käsikiri KRPI arhiivis, P-3660. Lk. 30 jj.

²⁸ Johann Renner's Livländische Historien. Herausg. von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen, 1876, lk. 200.

ses otsaruumis, mis üldse on teistest mõneti erinev, leiti pörandalt puukonstruksiooni paiknemisjälgi. Tõsiseks probleemiks oli küsimus: kuidas sai pöranda lubimörtkate jääda pärast suurt tulekahju nii puutumatuks ning puhtaks?

Asjaesitatud küsimusele vastust otsides satuti pooljuhuse-likult analüüsima hoone kohal oleva ringmüüri lõigu põlemisjälgi. Need olid ebahetlaselt sügavad või hoopiski puutumatud. Täiesti põlemisjälgedeta osutusid need pikad vertikaalsed müüripinna ribad, mille kohal paiknesid hoone kirde- ja edelaseina müüriotsad. Kuid üllatuslikult oli jäänud tõsisemate tulejälgedeta kogu alumine müüritsoon, mis algas pörandast ja ulatus keskmiselt 130...160 cm kõrguseni. Vaheseinte kohal ei leidunud mainitud tsoonist kõrgemal ühtegi kohta, mis oleks tulest jäänud kahjustamata. Kirjeldataud tähelepanekust järeldub täiesti ühemõtteliselt, et ükski kolmest vaheseinast ei ulatunud kõrgemale kui ca 1,3 m. Selliselt moodustasid nad madala müüritud alustoe, mis kandis tegelikku aidapörandat ning selle vahendusel kogu lae koormust. Madal pöranda alla jäänud ruum täitis niiskust isoleeriva ning ruumi ventileeriva "õhubasseini" funktsiooni. Analoogilist lahendust täheldati näiteks Tallimas Aida 3 asuvas 17. sajandi viljaaidas.²³ Seoses kõge pörandaga müüriti kinni kõik vanad ukseavad, varustades sulgmüüritist väikeste ventilatsioonivavadega. Analoogiliselt kinni müüritud üks paljandus kaevamistel põhjamaja keskmises keldris, mis moodustas viljalao all oleva ventilatsiooniruumi. Loodemaja portaalides oli väljakaevamisel veel osaliselt võimalik näha sulgmüüritise telliseid. Kirjeldataud tingimustes muutub mõistetavaks pörandate mördikatte ulatuslik ning hea säilivus. Nende pieteeditu hävitamine on igati kahetsetav.

Konvendihoone ning kiriku üksikasjalikum arhitektuurianalüüs ning seostamine 1682. aasta varaloendiga esitatakse vahetult pärast hädavajalike välisuurimiste lõpetamist 1982. aasta kevad-sesoonil.

/Villem Raam/

Põltsamaa mõisahooned 17.sajandil.^x

"Mõis väljaspool lossi ja nimelt kiriku vastas" - nii iseloomustatakse 1682.a. inkvisitsioonimaterjalides Põltsamaa 17.sajandi mõisahoonete asukohta. 17.sajandiks oli Põltsamaa keotanud oma varasema strateegilise tähtsuse, üha kaalumemat osa hakkas etendama mõis kui majanduskeskus kõigi sellest tulenevate majanduslike ja ehituslike iseärasustega. Mõisahooned asusid jõe kaldal, neist osa jäi ühele kahest väikesest saarest (praegu moodustavad saared poolsaare). Saare nimi - Pleeksaar - viitab ilmselt peiga kunagisele kasutamislaadile. 17.sajandi lõpust pärineval Põltsamaa mõisa maade kaardil asetseb tinglikult tähistatud mõisaasula lossist kagu suunas, selle vahetus läheduses.¹

Mõisaarhitektuuri uurimisel on redutseerimistöõde käigus koostatud inkvisitsiooniprotokollid hindamatu väärtusega. Üksikasjalikumalt kui üheski varasemas või hilisemas üles tähenduses esitatakse neis süstemaatseid andmeid mõisahoonete (nii pea- kui kõrvalhoonete) materjali, ruumijeotuse, sisekujunduslike detailide jmt. kohta. Eraldi on loetletud ahjud-kaminad ja tollel eriti hinnatavad rauddetailid. Eeskätt inkvisitsioonimaterjalidele tuginedes on etnograaf G.Rängal valminud monograafia 17.sajandi mõisaarhitektuurist Eestis.²

^x Väljaande iseloomust lähtuvalt vaatleb autor väljaspool linnuse territooriumi asunud mõisahoonestust. Linnusega seotud arhitektuuriajaloolistel küsimustel peatub pikemalt V.Raam.

¹ vt. ENSV RAKA, F.308, n.2, s.-ü.9, 204.

² G.Ränk, Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland. Uppsala 1971.

Põltsamaa mõisa käsitletava perioodi hoonestuse vaatlemisel pakub teos rohkesti paralleel- ja võrdlusmaterjali.

Tuleb küll märkida, et mitte alati ei ole mõisahoonete kirjeldused koostatud võrdse põhjalikkusega. Mõnikord on märkimata jäänud üldlevinud ja tüüpiline - näiteks katusekuju ja selle materjal. Suhteliselt vähe on teateid ka hoonete mõõtmete ja nende asetuse kohta mõisaasula piires.

Põltsamaa puhul ei ole inkvisitsiooniprotokollid aga mitte ainsaks mõisa ehitusajalugu valgustavaks allikaks. Tänu mitmetele arhiivandmetele ja publitseeritud materjalidele ning ajalookandidaat K.Kaplinski poolt koondatud teadetele³ avaneb võimalus jälgida mõisa hoonestust veel hulk aega enne ja pärast 1682.aastat.

17.sajandi mõisaarhitektuur on Eestis tänaseni säilinud harva erandina. Hävinud on ka kõik Põltsamaa sel ajal ehitatud mõisahooned. Ometi on see keskaegse ja 18-19.sajandi kõrgarhitektuuri vahemail seisev lõik meie mõisaarhitektuuri uurimisel huvipakkuv. Just 17.sajandil kujunes põhijoontes välja hilisemale mõisaasulale iseloomulik hoonestuskooslus ja ansamblistruktuur. Vähe on Eestis ka neid mõisaid, mille ajalugu, sellega seotud poliitilised ja kultuuriajaloolised faktid oleksid kõrvutatavad Põltsamaaga. Juba keskajal kujunes Põltsamaa oluliseks lüliks Vana-Liivimaa linnuste süsteemis. Tänu oma soodsale asendile teedevõrgus koondusid siia käsitöölised ja kaubandus. Ajavahemik linnuse ehitamisest kuni Liivi sõjani kujundab varasema, kindlasti ka ühe olulisema etapi mõisa ajaloos.

³ K.Kaplinski, Põltsamaa 1682, II. Materjale Põltsamaa lossi 1682.aasta varaloendi juurde (1632-1914), Tallinn 1981, KRPI arhiiv - A-665.

Vähem huvipakkuvaks ei kujunenud aga ka järgnevad aastasajad. Võib arvata, et juba küllalt varakult ehitati väljaspoole linnuse müüre vähemal või rohkemal arvul kõrvalhooneid nagu küünid, rehed jne. Ajapikku nende osakaal kasvas, vanemate hoonete kõrvale rajati ridamisi uusi.

1599.a. Poola revisjonis⁴ märgitakse Põltsamaal rohkearvuliselt mõisahooned. Neist osa asusid lossi ümber, ringmüüri sees ja olid enamuses purustatud ning varemetes.⁵ Väljaspool ringmüüri kirjeldatakse kahekordset, osalt maakividest, osalt puidust ehitatud veskit. 1590.a. ümber ehitatud veskis oli kuus vesiratast. Hoone oli suurim, seejuures ka ainus töötav veski kogu piirkonnas. Selle ülemisel korrusel olid lao- ja eluruumid (kamber ja ait). Veski juures paiknesid ka õllekööök, lõpuni ehitamata saun ja kaks mantelkorstnaga elumaja. Sellisena on Põltsamaal juba 16.sajandi lõpust teada hoonetüüp, mis muutus üldvalitsevaks 17.sajandi mõisaarhitektuuris. Kõik hooned olid kaetud õlkatusega. Mõisaasulast veidi eemale jäid alevihooned.

1600.a. alanud ja pikemate või lühemate vaheaegadega ligi kolmkümmend aastat kestnud Rootsi-Poola sõja käigus rüüstati Põltsamaa mitmeid kordi. Loss ja mõisahooned seisis purustatuna, elamistingimused olid mõnigi kord väljakannatamatult viletsad. Mõndagi iseloomulikku Põltsamaa tollaste hoonete kohta sisaldab sealse esimese luterliku jutlustaja M.Jacobus-Deliciuse poolt 1624.a. konsistooriumile saadetud kiri: Delicius elas lossis, peldikumäe peal, kuhu kõik haiged

⁴ Allikas on publitseeritud: J.Jannowski, J.Kordzikowski, Inflandy I, Polska XVI wieku, Tom XIII, Warszawa, lk.252 jj.

⁵ Osa hooneid taastatud venelaste poolt Inflandy, op.cit.

ning surnud elajad ja roe veeti. Tema elumaja oli ilma katuseta, ahi katkine, aknad purustatud. Ka tema järglase, Johann Pommeri kasutada olid vaid seesama armetu pastorimaja ning aidahoone.⁶

1623.a. kinkis kuningas Gustav II Adolf Põltsamaa feldmarssal H. Wrangelile. Tema juhtimisel hakkas mõisas elu tasapisi ülesmäge minema. Alustati ka varemets hoonete kordaseadmiseega. Aastatel 1632-36 töötas Põltsamaal arvukalt Tallinnast, Tartust jmt. pärinevaid ehitusmeistreid. Parandati lossi ja kirikut, taas ehitati üles majandushooned nagu veskid, rehed, karjaõu, aidad jms. Valdavalt olid need puit-
hooned, mille tarbeks mõisasse hulgaliselt palke osteti.⁷

Kuid mainitud hoonetel ei olnud pikka iga. 1658.aastal taas puhkenud Rootsi-Poola sõja ajal tungisid Põltsamaale poolakad, kes kõik mis võimalik maha põletasid.⁸

Ometi suudeti järgneva paarikümne aasta jooksul Põltsamaal jällegi rajada hulgaliselt uusi mõisahooned. Lisaks lossi piires asunud kahele suurele aidahoonele, hobuste tallile, maneežile, saunel jt. hoonetele, loetleti 1682.a. väljaspool lossi enam kui 20 eriotstarbelist ehitist.

Elumaja oli ühekordne, arvatavasti rõhtpalkehitus (kivi, vahvärk vms. perioodil suhteliselt harva esinev ehitusmaterjal oleks kirjelduses leidnud eraldi äramärkimist). Ehkki hoone kõrguse kohta andmed puuduvad, on tõenäoline, et see oli kõrgem kui talumajad. Ilmselt oli ehitus kaetud küllalt kõrge täis- või poolkelpkatusega. Katusekatte materjalina tu-

⁶ Das Inland, 1836, nr.19, lk.316.

⁷ RAKA, F.567, n.3, s.-ü.106,1.2 jj.

⁸ Eesti ajalugu III, lk.184.

levad võrdväärse arvesse nii õlg, sindel kui kasetoht. Peahoone puhul on vähem tõenäoline mätaskatus, mida harva erandina on Eestis sel perioodil siiski esinenud. Ka katusekivi kasutati 17. sajandil suhteliselt harva.

Hoone paiknes madalal kivisoklil (kõrgus kolm astet). Peasissepääsu ette oli ehitatud väike eeskoda, oletatavasti koonusekujulise kiivriga kaetud ärkel. Ärkli tippu kaunistas enamasti tuulelipp (kirjelduses märkimata). ¹⁴Eskojas seinte ääres olid sisseehitatud pingid istumiseks. Väikesed väljehitused (sahver, käimla) olid ka tagaküljel.

Ruumid koondusid hoones ümber selle keskosas paikneva koguka mantelkorstna. Võrusest paremale jäi külaliste-, vasakule härrastetuba. Nende taha asetustid kaks köetavat ja üks mitteköitev kamber (hoone põhimõtteline plaanilahendus on antud rekonstruktsioonil).

Ruumi mõju määrasid eeskätt palkseinad ja talalae. Ilmekamaid sisekujunduslikke elemente olid tubade kahhelahjud: neist üks roheline, teine must, mis nagu võib oletada, olid küllalt suured, vormistatud eenduvate kantide ja karniisidega. Kambrites olid ahjud hoopiski lihtsamad. Ühes kambris laotud tahumata paekividest, teine telliskividest. Toitu valmistati hoones mantelkorstna sees, mille ühes seinas oli lahtine tulekolle, vastasseinas leivaküpsetusahi. Uksed olid hoones madalad. Nagu mõnedel samaaegsetel, või veidi hilisematel mõisamajadel kaunistatud baroksete tahvlite ja väljalõigetega (vrdl. näiteks tänaseni säilinud uksed Keskvere ja Väike-Lähtu mõisahoonetel). Kirjelduses loendatud arvukate akendena on aga ilmselt mõeldud aknaruute. Akende raamijaotus oli tihe. Tõenäoline, et need asetsesid sümmeetriliselt kahel pool peast ja otsakülgedel. Tagaküljel oli vaid üks aken.

Mõisamaja all oli müüritud seintega kelder, kuhu pääses treppi mööda härrastetoast. Teine trepp hoones - põõningutrepp asus võõruses.

Mõisamaja taha jäi eenduva, puitpostidele toetuva ulualusega hobuste tall. Hoones oli kümme latrit, sõimed ja künad. Ehitis oli kaetud mätaskatusega.

Samas paiknes veel kahekordne (nn. pealikuga) aidahoone. Selle otsakülje eenduv ulualune toetus viiele puitpostile. Mademelt viis trepp üles rõdule ja sealt üks aida pealikusse. Ka sel hoonel oli mätaskatus.

Aida kõrval asus ühe pika hoonena kokku ehitatud mätaskatusega nuumhäregade tall, tõllakuur ja väike toiduait.

Aitade ja elumaja vahel märgitakse ühtaegu eluaseme, piimaköögi ja sauna otstarvet täitnud ehitist. Toas ja kambris olid kaminad, saunaruumis ahi (arvatavasti kerisahi). Ehitis omas mätaskatuse.

Kolmanda eluhoonena nimetatakse mõisas karjanaise maja, mis oli küllalt suur ehitis (revisjonis antud mõõtmed 15,5x7,5 sülda).⁹ Ehitis oli kaetud laudkatusega. Hoone keskosas paiknes mantelkorsten-köök. Võõrusest kumbalegi poole asetsesid kaks tuba. Neist parempoolne oli laudadest vaheseinaga kaheks jaotatud. Hoones olid omaette küpsetus- ja piimakamber ning veel üks kamber vasakpoolse toa taga (ilmselt viimasest vaheseinaga eraldatud). Vasakpoolsele hooneotsale liitus väike hanede ja kalkunite laut. Kaks kirjelduses mainitud ahju olid lihtsad, neist üks väga lagunenu ja paekivist, teine telliskividest.

Karjanaise elamu ligidale jäi vana pehkinud puitrakistega kaev.

⁹ Pikkusmõõtude põhiüksus oli Baltimail 17. sajandil küünar. Kolm küünart moodustasid ühe sülla. Sülla ligikaudse pikkusena on käesolevas kirjutises arvestatud ca 161 cm.

Mõisamaja juures asus veel kõrgetele puitpostidele ehitatud juustukuivatamise koda ja pooleldi lagunenu, tuulest katkutud mätaskatusega sealaut.

Omaette hooneterühma mõisas moodustasid ümber nelinurkse karjaõue koonduvad ehitised: sealaut, kolm väikest vasikalaut, määratall ja kaks pikka veiselaut. Neist kõige pikem oli ligi 70 m pikkune laudahoone lääneküljel. Idapoolne õue külge oli ligi poole võrra lühem. Seega ei moodustanud hooned traditsioonikohast ristkülikut, vaid pigem kolmnurga. Põhjast piiras õue puittara, kus olid ka karjavärravad. (Hoonete paigutuse puhul vt. rekonstruktsiooni.) Ehitised paiknesid umbes küünra kõrguselt (ca 61 cm) laotud vundamendil, olid vahvärkseintega, kaetud õlg-, osaliselt ka mätaskatusega. Sealaudal, määratallil ja kõige pikemal laudahooneil oli laudadest lagi. Lõunaküljel olid laudad ilma laeta.

Karjaõue lähedale jäi õlgkatusega tõllakuur, viimase naagrusesse veel kolm töötuba, mille iseloomustamisel on vaid öeldud, et hooned olid ilma katusega. Seetõttu võib arvata, et need olid kas pooleli olevad unsehitised või vastupidi - vanad ja lagunenu.

Keldreid oli mõisal kaks. Üks neist asus valitseja maja juures, teine vana pehkinud mätaskatusega kivikelder paiknes tapuaias.

Selgelt piiritletav hoonetegrupp koondus ümber valitsejama. Selle moodustasid pealikuga aidahoone, laudkatusega vankrikuur, lagunenu viie latriga hobustetall ja üks uus ait, koos eelpoolmainitud keldriga. Keldri mätaskatus oli lagunenu.

Valitsejamaja oli tollase mõisaansambli esinduslikumaid ehitisi ning sarnanes üldjoontes peahoonele. Hoone oli ühekordne ja puidust (mõõtmed 11x4 sülda). Keskosas paikneva

mantelkorstnaga olid seotud neli ruumi: kaks tuba ja kaks köetavat kambrit. Mõisa peahoonest erinevalt liitusid siin aga hoone vasakpoolsele otsale veel kaks mitteköetavat ruumi. Seetõttu oli vasakpoolne tiib pikem ja peasissepääs hoone kesktelje suhtes nihutatud (vt. rekonstruktsiooni). Köök asus mantelkorstnas. Vasakpoolses toas oli kahhelahi ja üks peldiga kamin. Võõrusest paremale jäävas ruumis küttekolle puudus. Selle taga asuvas ruumis nimetatakse küpsetusahju.

Mitte kaugel valitsejamajast, aitade juurest viis sild Pleeksaarele. Saarel asusid mantelkorstnaga, alles lõplikult valmis ehitamata saun (mõõtmed 5x3 silda - põhiplaani osas vt. lähemalt rekonstruktsiooni) ja viinaköök, mis sisuliselt kujutas korstnalaadilist vitstest ja savist punutud ehitist. Hoones oli kaks viinatõrt. Saarel oli veel mantelkorstnaga, kaheruumiline sepa elamu ja viimasega ehituslikult sarnanev laudkatusega sepikoda (vt. rekonstruktsioonid). Ka pruulikoda oli Pleeksaarel. Saarel asunud pesuköök ja jahitall olid 1682. a. täiesti lagunenud, mistõttu nende puhul üksnes raudesemed üles tähendati. Seega koondus saarele hoonetegrupp, mille eraldamine ülejäänud mõisaehitistest oli juba oma otstarbe tõttu vajalik (veevõtu küsimus, tulecht).

1682. a. Põltsamaa mõisa hooneteloendis puuduvad rehed, küünid, veskid, mis tollases mõisamajapidamises olid hädavajalikud. Need erinevad alevi hoonete seas. Siin võib olla tegemist eksitusega kirjelduse koostamisel (osa mõisarajatise kirjutati üles alevihoonetena). Tuleb aga ka arvesse võimalus, et mõisa ja alevihoonete vahel puudusid tollal piirjooned. Oli ju tegemist ühele ja samale omanikule - Rootsi riigile kuulunud varaga.

Mõisaasula piires gruppeerusid ehitised kolme suurde rühma: ümber peahoone, ümber valitsejamaja ja saarele, lisaks veel oma-

ette karjaõu. Peahoone lähedusse asetused suhteliselt esinduslikumad hooned (ait, töllakuur). Reeglina oli 17. sajandi mõisaansambel piiratud puidust taraga. Põltsamaal ei ole seda allikas mainitud. Kuna hooned paiknesid küllalt laialdasel territooriumil, võib arvata kogu asulat ümbritsev piire puudus. Küll võib aga Põltsamaal täheldada mõisa territooriumi jagamist eriotstarbelisteks aedadeks (kolm köögivilja aeda, karjaaed, tapuaed).

Seega omab Põltsamaa ühist mitte niivõrd tolle perioodi barokselt kavandatud reeglipärase mõisaansambliga, kui võrd hooneteühendusega, mille puhul peaosas etendasid looduslik situatsioon, majanduslikud kaalutlused. Need on jooned, mida täheldame hilisema 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi mõisaasula puhul.

Tavapäraselt 17. sajandile oli aga hoonestuse ehituslik ilme küllalt tagasihoidlik. Pea kõik hooned olid puidust, kaetud mätas- või õlgkatustega. Üldse on kivi 17. sajandi mõisaarhitektuuris erandlik nähtus. Üksikud hooneliigid (aidad, tallid) olid mõisas esindatud mitme eri ehitisega. Osa hooned olid juba vanad ja mahajäetud, nende kõrvale ja asemele ehitati järjest uusi.

Jääb mulje, et hoonete püstitamisel ei arvestatudki mitte niivõrd nende ajale vastupidavuse kui momendi vajadustega. Pea kõik ehitised olid puidust, ilma tugeva vundamendita, kaetud õlg- või mätaskatustega. Ühelt olid tollased mõisarajatised seotud perioodi üldlevinud arhitektuuristiilide ja kujunduslike võtetega (renessanss ja barokkarhitektuuri mõju), teiselt poolt taluarhitektuuri ehitusvõtete ja tavadega.

Talupoeglikuks võib pidada kogu tollase mõisaomaniku elulaadi. Tema väike, traditsiooniliselt neljast ruumist koosnev

elahoone - keskse mantelkorstnaga mõisamaja tüüp, oli tihedalt seotud Kesk-Euroopa talurahva arhitektuuri mõjudega. Eestis, sealhulgas ka Põltsamaal püstitati selliseid hooneid juba 16. sajandil (võib-olla varemgi?). 17. sajandil kujunes vaadeldav hoonetüüp mõisates üldvalitsevaks. Põltsamaal omasid mantelkorstna kõik eluhooned. Oma lihtsa ning ratsionaalse ehituslaadi tõttu juurdus hoonetüüp kohalikus ehituspraktikas ning oli üldlevinud veel 18. sajandi esimesel poolel, taandudes alles 19. sajandil mõisa kõrvalhoonete ja abimõisate arhitektuuris.¹⁰ Säilinud ehitusnäidetest sarnanevad Põltsamaa härrastemajale Leedimõisa, Vana-Pääla, Mõldrimõisa jmt. mõisamajad.

Peahoone mõisalikkust rõhutab ärkel, mis on tuntud eeskätt Rootsi mõisaarhitektuuris. Sporaadiliselt oli ärkel levinud ka Lõuna-Eesti mõisates. Et veidigi anda pidulikkust siseruumidele, olid tubades kahhelahjud. Ühte kahhelahju märgitakse ka valitsejamajas. Ülejäänud mõisahoonetes asunud ahjud-kaminad olid aga äärmiselt lihtsad. Võimalik, et neist osa olid kerisahjud, peahoones märgitakse isegi lahtist tulekollet.

Tollastes mõisates olid üldlevinud kahekordsed, pealikuga aidad. Hiljem kohtame seesuguseid aidahooneid mõisates suhteliselt harva -- tuntud on need eeskätt Kagu-Eesti taluarhitektuuris.

Seostele taluarhitektuuriga viitavad ka mitmed kirjelduses märgitud postidele toetuvate ulualustega ühekordsed hooned. Ulualune oli siin hoone pikemal küljel. Hilisemal perioodil, seoses mõisaarhitektuuri esinduslikumaks muutumisega, kasvasid sellest ehituslikust võttest välja kaaristud ja sambad.

¹⁰ Antud küsimuse puhul vt. lähemalt: J. Maiste, 18. sajandi mõisamaja tüübid Eestis,

Kohalikust ehitustraditsioonist maob aga täiesti 17. sajandile iseloomulik kõrgetele postidele toetuv juustukoda. Erandlikuks nähtuseks on ka Põltsamaa karjaõue vahvärki laotud seinad. Ei varem ega hiljem ei ole vahvärk Eestis olnud eriti populaarne.

Üldiselt traditsiooniline, antud juhul aga mõningaid küsimusi tekitav on kirjelduses märgitud karjaõue kolmnurgale lähenev kuju. Nii 17. sajandil kui hiljem omasid karjaõued mõisates alati ruudu- või ristkülikukujulise põhiplaani. Teame ka üksikuid polügonaalset või ümaraid karjaõuesid. Võimalik, et peaaegu kolmnurga kujulise karjaõue näol on Põltsamaal tegemist poollelioleva ehitisega. Ei ole välistatud ka mõjutused kohalikust taluarhitektuurist, kus suletud kolmnurga kujulised õued on paiguti tuntud.

Võimalik, et inkvisitsiooniprotokollides kirjeldatud karjaõue täiendati hiljem. Nii märgitakse 1742. a. Põltsamaal uut karjakompleksi. 1876. a. pärineval mõisa kaardil on lossi lähedusse jääv karjaõu, küljepikkusega üle 80 meetri gabariitidelt suurim ehitis ansamblis.¹¹ Ei ole välistatud, et hoone püstitamisel kasutati varasemaid ehitusosi. Meenutame, et 17. sajandil paiknesid hooned enam kui poolemeetrise kõrgusega vundamendil. Ka nähtub 1682. a. kirjeldusest, et ülejäänud mõisaansambliga võrreldes asus karjaõue veidi eraldatuna, jöest kõige kaugemal. Niisiis ligikaudu kohas, kuhu on märgitud karjakompleks 19. sajandi kaardil.

Käesoleva kirjutise suhtes kujutavad omaette teemat revisjonimaterjalides nimetatud ukسلukud, riivid, hinged jt. raudesemed. Ehkki funktsionaalselt, tänu oma dekoratiivsusele ka ruumikujunduslikus mõttes, oli neil tollal täita oluline osa, jäävad andmed nende lähemaks iseloomustamiseks siiski

¹¹ RAKA, P.1348, nim.3, s.-ü.66.

liialt napiks. Võib arvata, et ühelt poolt põimus külasepa traditsiooniline käsitöö, teiselt poolt avaldas mõju üldiste kunstistiilide järgimine. Artikli lisana on antud mõningaid varaseid mõisates säilinud sepatöö näiteid.

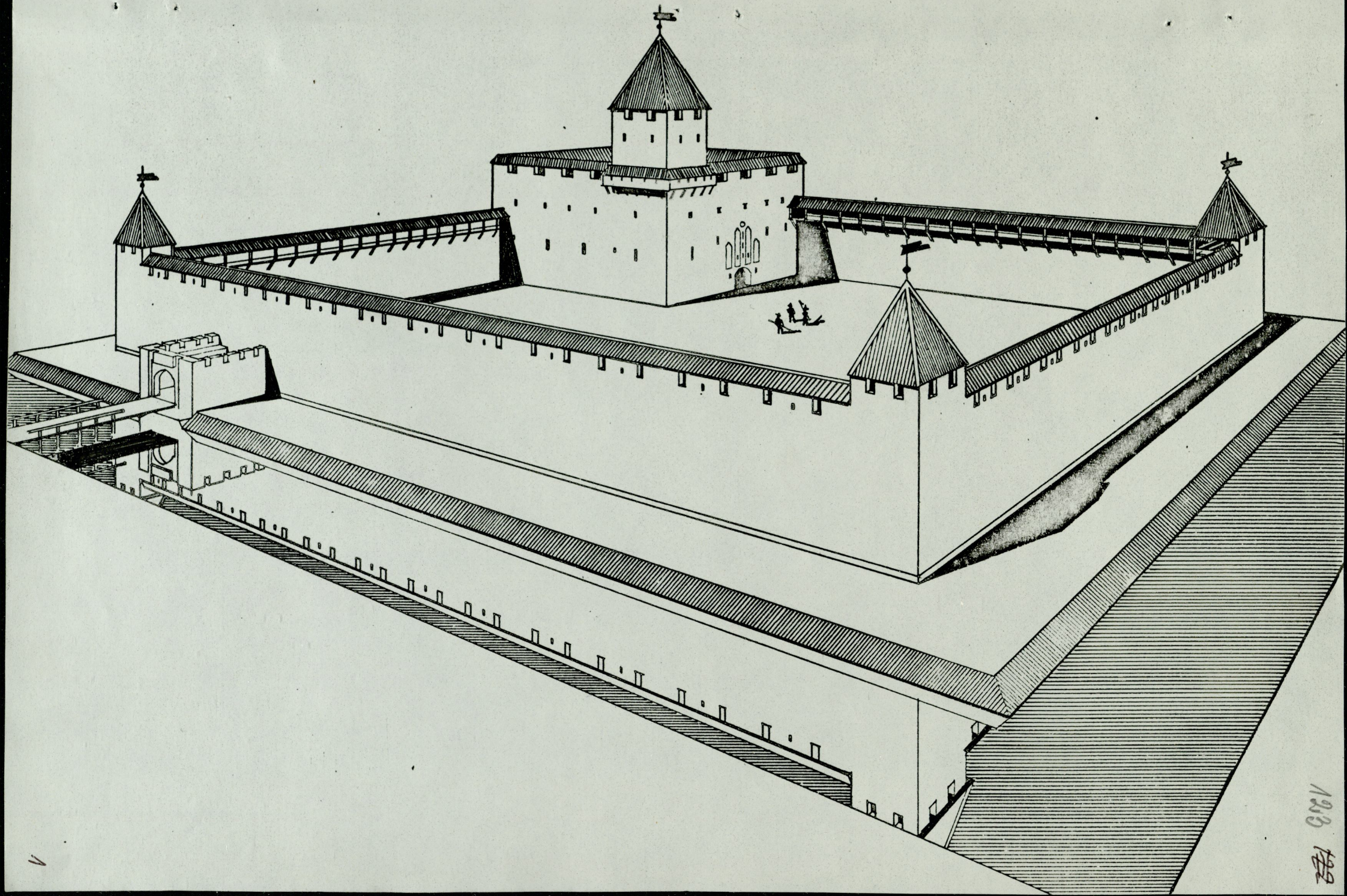
Vähe uut mõisaarhitektuuri varasemasse ilmesse tõi 18. sajandi esimene pool. Põhjasõjas kannatanud mõisahoonete asemele rajati küll uued - põhijoontes olid need aga seotud 17. sajandi ehitusvõtete ja -tavadega. 1742. a. Põltsamaa mõisahoonete kirjelduses mainitakse uut mõisamaja. Ehkki varasemast oluliselt suuremana, oli see ühekordne õlgkatusega puitehitis, mille peasissepääsu ette oli ehitatud väike eeskoda. Võrreldes 17. sajandi eluhoonega, oli siin aga rohkem pööratud tähelepanu interjööri-dele. Tubades olid mitmed kahhelahjud, osa seinu oli kaetud tahveldisega. Ka olid akende ees väljapool laugid. Lisaks härrastemajale märgitakse mõisas suurt tallihoonet, vana pealikuga aita, uut karjaõue, nelja vasikalauta, küllalt suurt viinakööki, milles omaette destilleerimiskamber, sauna, lagunenu keldrit jmt. Võimalik, et osa kõrvalhoonetest olid veel 17. sajandi ehitised. Aianähtuse osatähtsuse tõusust sel perioodil kõneleb kirjelduses mainitud suur puuvilja aed (õuna-, kirsi-, mureli- ja ploomipuid). Vastavalt ajastu moe- ja maitseuunitlusele oli tunduvalt esinduslikumaks muutunud mõisaansambli kujundus ja haljastus. Kirjelduses nimetatud hekid, alleekäigud, pärnapuudest ümbritsetud muruväljak (nn. keegliplats) viitavad juba kindlate reeglite järele kujundatud pargile.

18. sajandi teine pool tõi Põltsamaal kaasa suuri muudatusi. Iseseisva mõisana eraldus Uue-Põltsamaa. Otsekui omavahel võisteldes ehitasid õemeestest mõisaomanikud W.J.Lauw ja J.H.Lilienfeld Põltsamaa jõe mõlemale kaldale välja esindusliku mõisaansambli. Kõik vana vajus unustuse hõlma, enam mitte vajalik

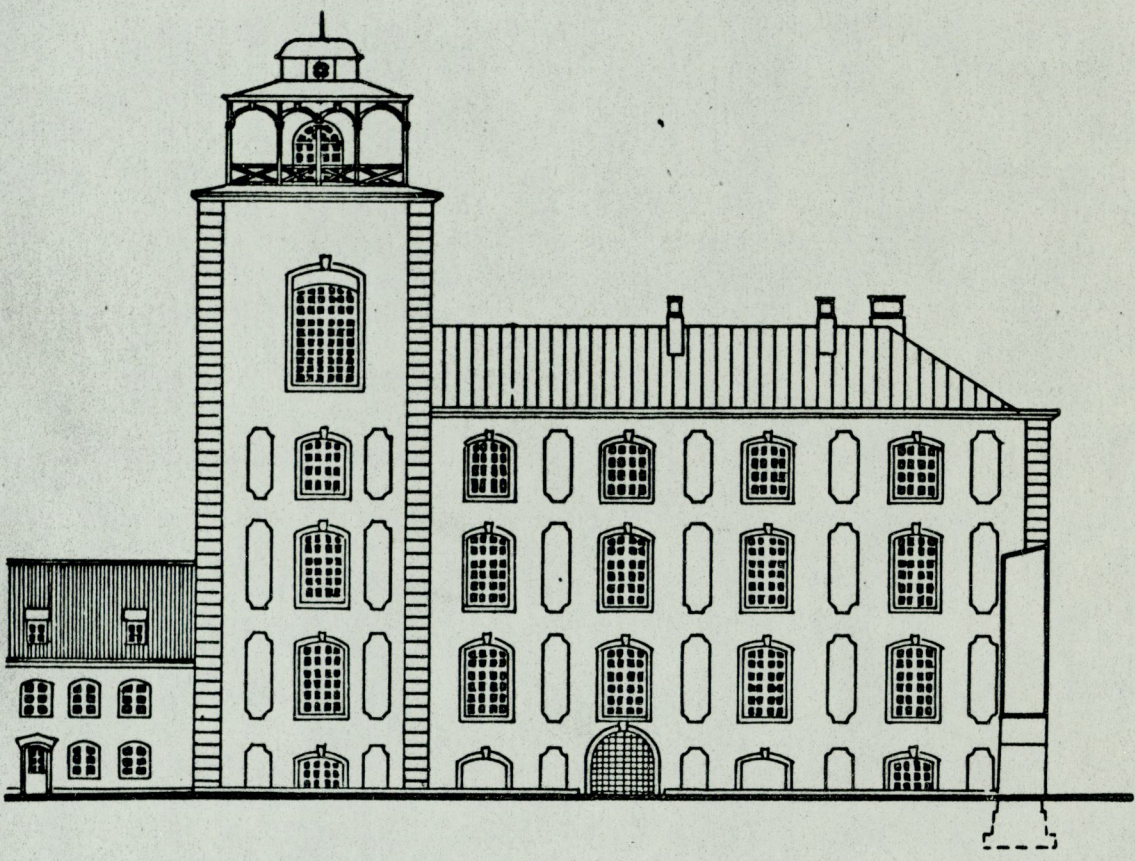
puithoonestus lagunes ja hävis. Säilis küll juba keskajast pärinev teedevõrk ja sellest tulenev ansambli kõige üldisem asetus, kadusid aga senisele mõisaarhitektuurile omased traditsioonid ja hoonetüübid. Seal kus varem asusid mõisahooned, laius hiljem lossipark. Lossi vastas seisis kivist Uue-Põltsamaa härrastemaja ümbritsetud lilledest ja ilupöösastest, aedadest ja alleedest, jõkke ehitatud saarel asetsevad varjulised teed, puhkepaigad ja lehtlad.¹² Algas ajajärk, mida üldiselt tuntakse Põltsamaa õitsenguna.

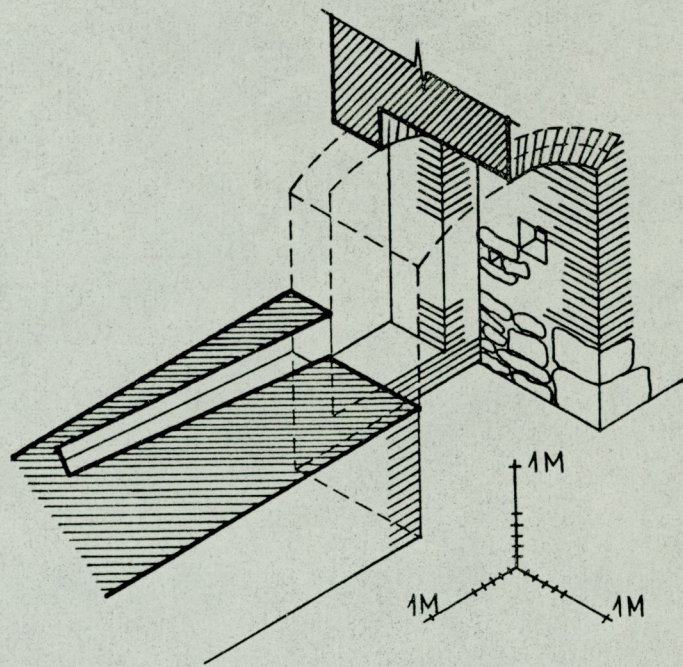
Viimasele eelnenud rohkem kui kaheksa aastane ajavahemik dramaatiline oma korduvate rüüsteretkete, põletamiste, kuid ka hoonestuse lausa uskumatult järjekindla taastamisega, ei ole seega tänasele Põltsamaale jätnud vähimatki jälge. Ometi ei saa me keskaegset linnust täiesti lahutada unsaegsest mõisast. Need kaks ehituslikku kõrgperioodi on arhitektuuriarengu järjepidevuse tõttu seotud 17. ja 18. sajandi esimese poole mõisahoonetega.

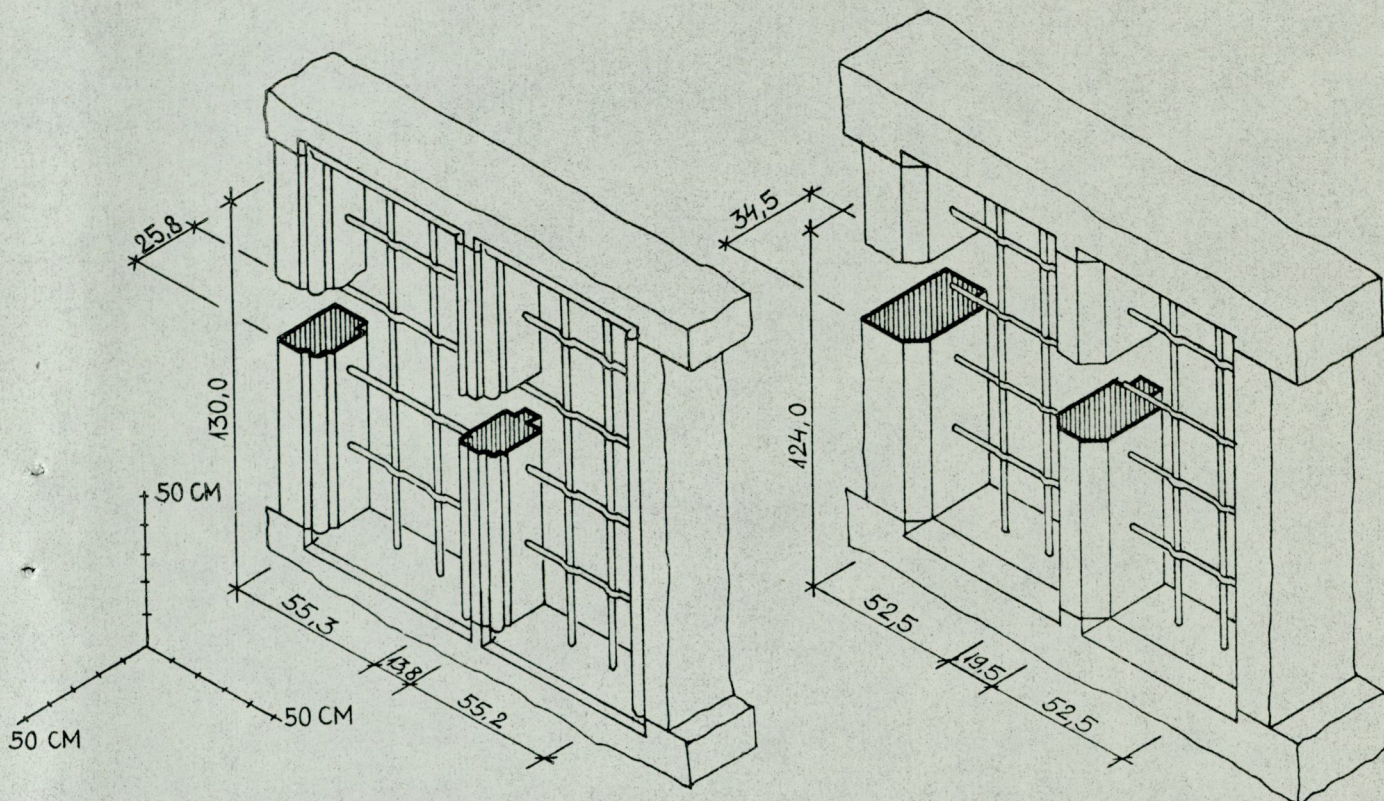
¹² C.Ferrieri, Oberpahlen in Livland, Album livländischer Ansichten gezeichnet und herausgegeben von W.S.Stavenhagen in Mitau, 1866, lk.6.

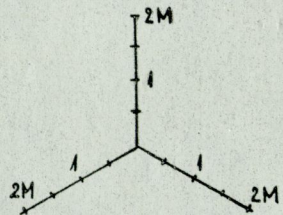
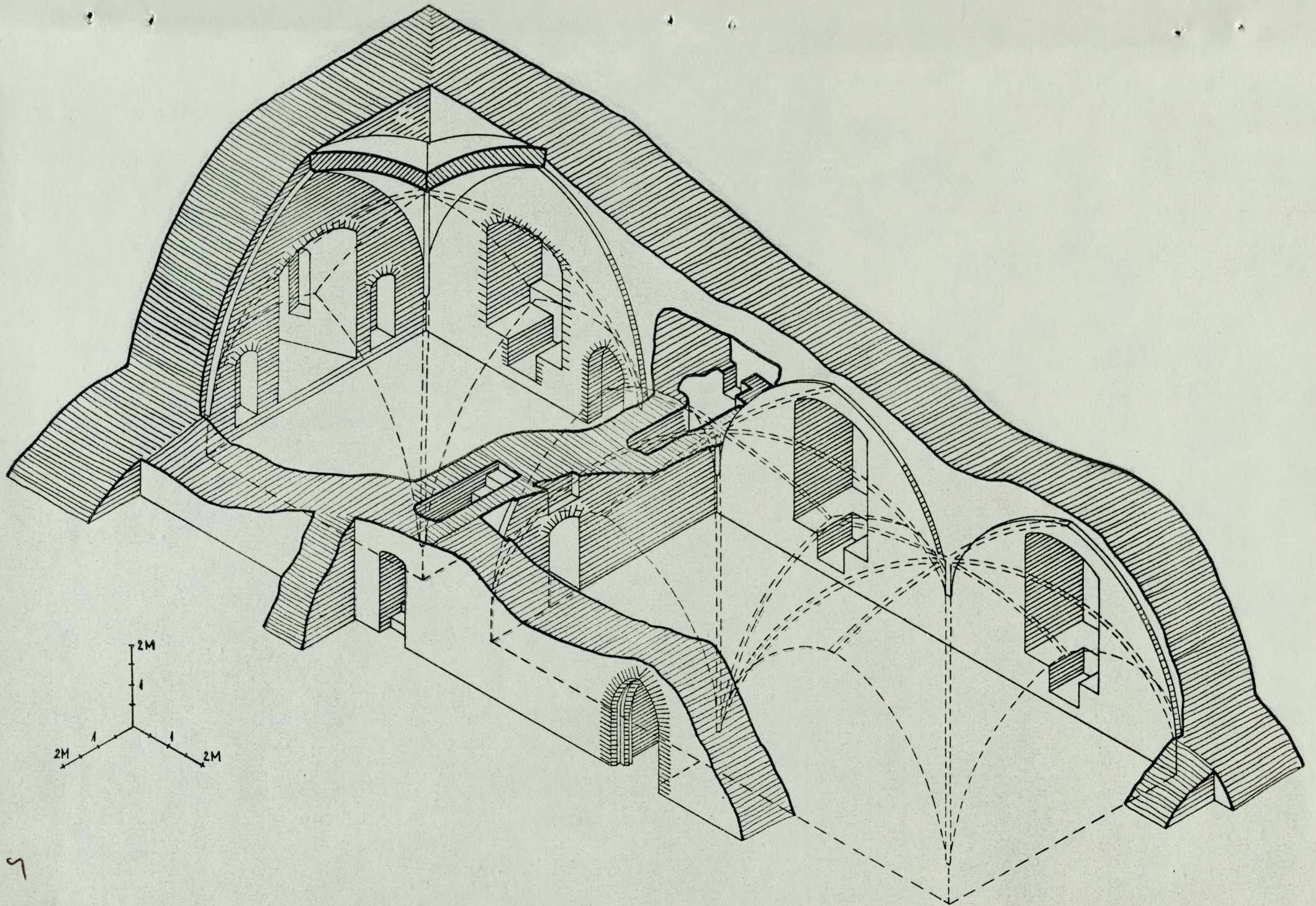

1933
172

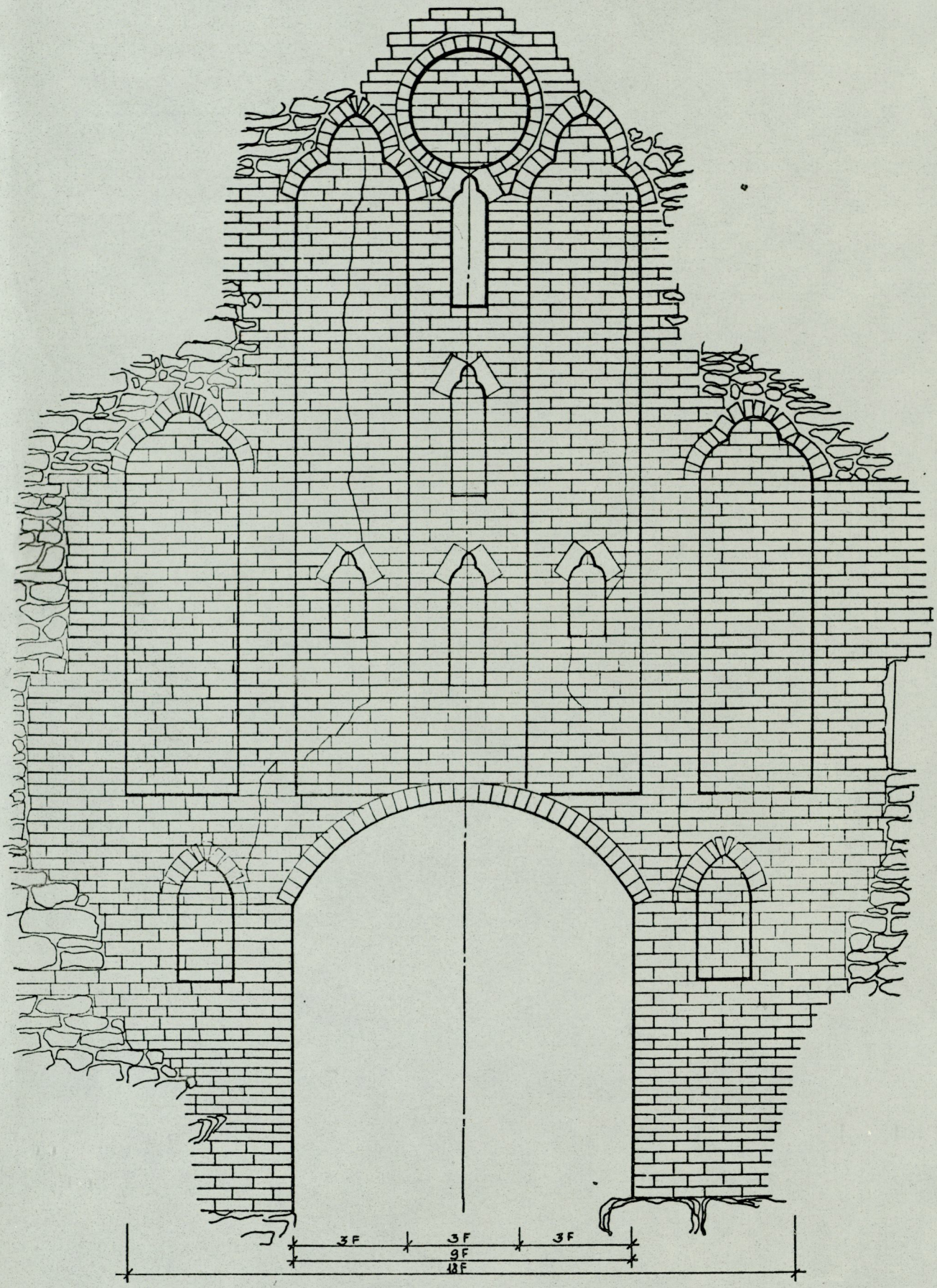

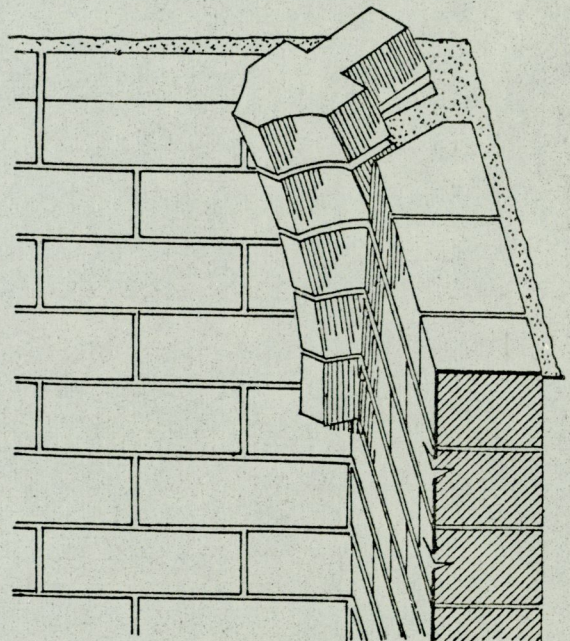
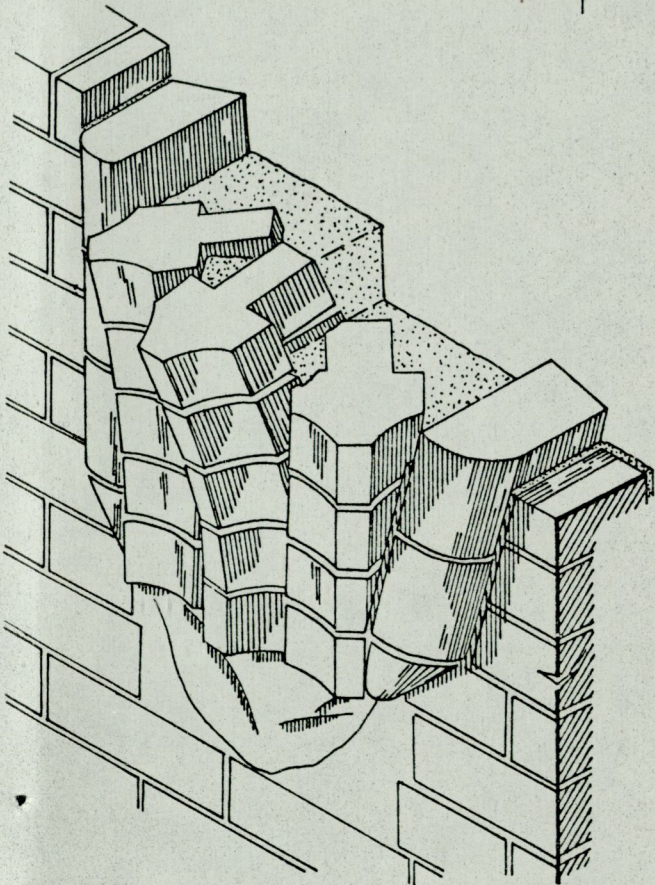
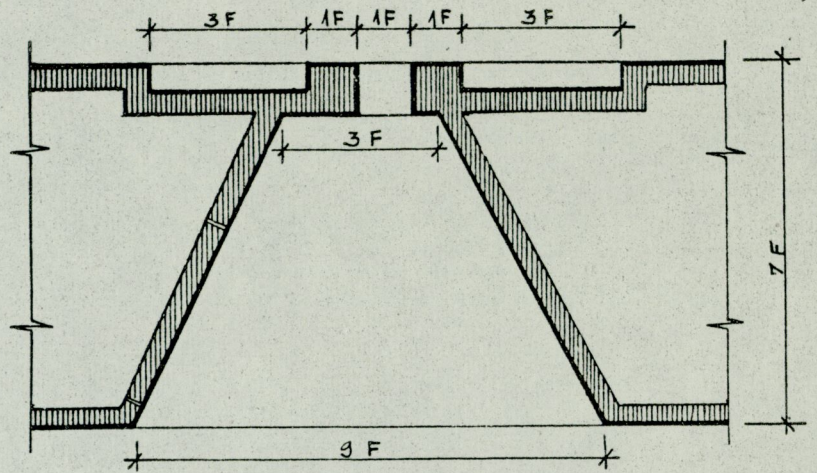
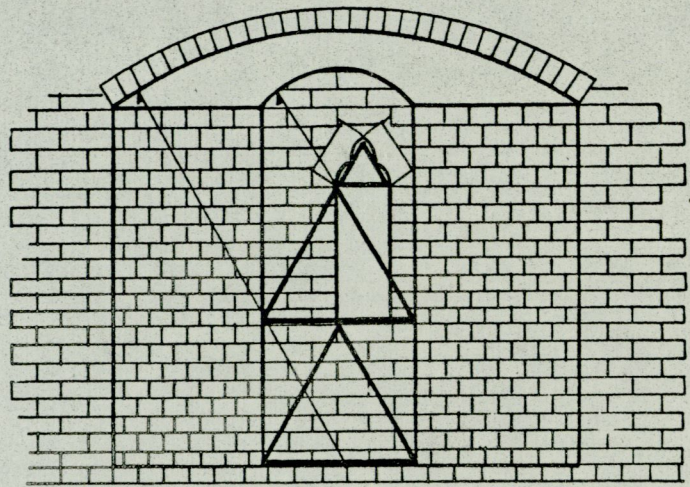
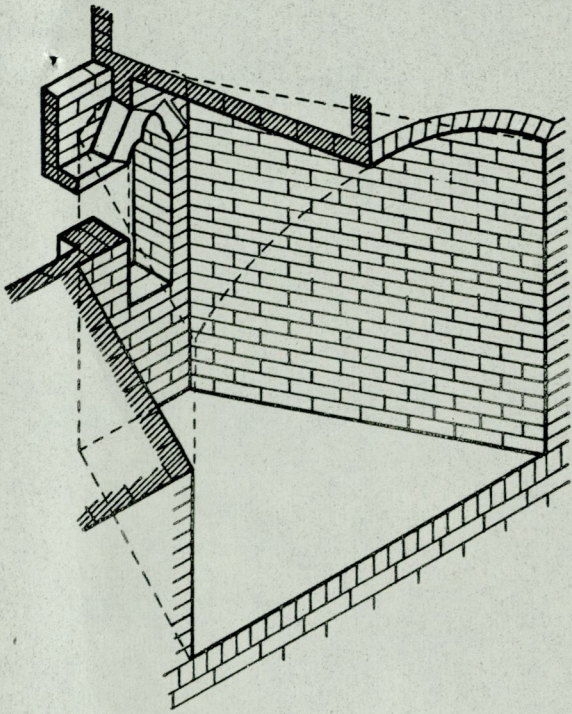

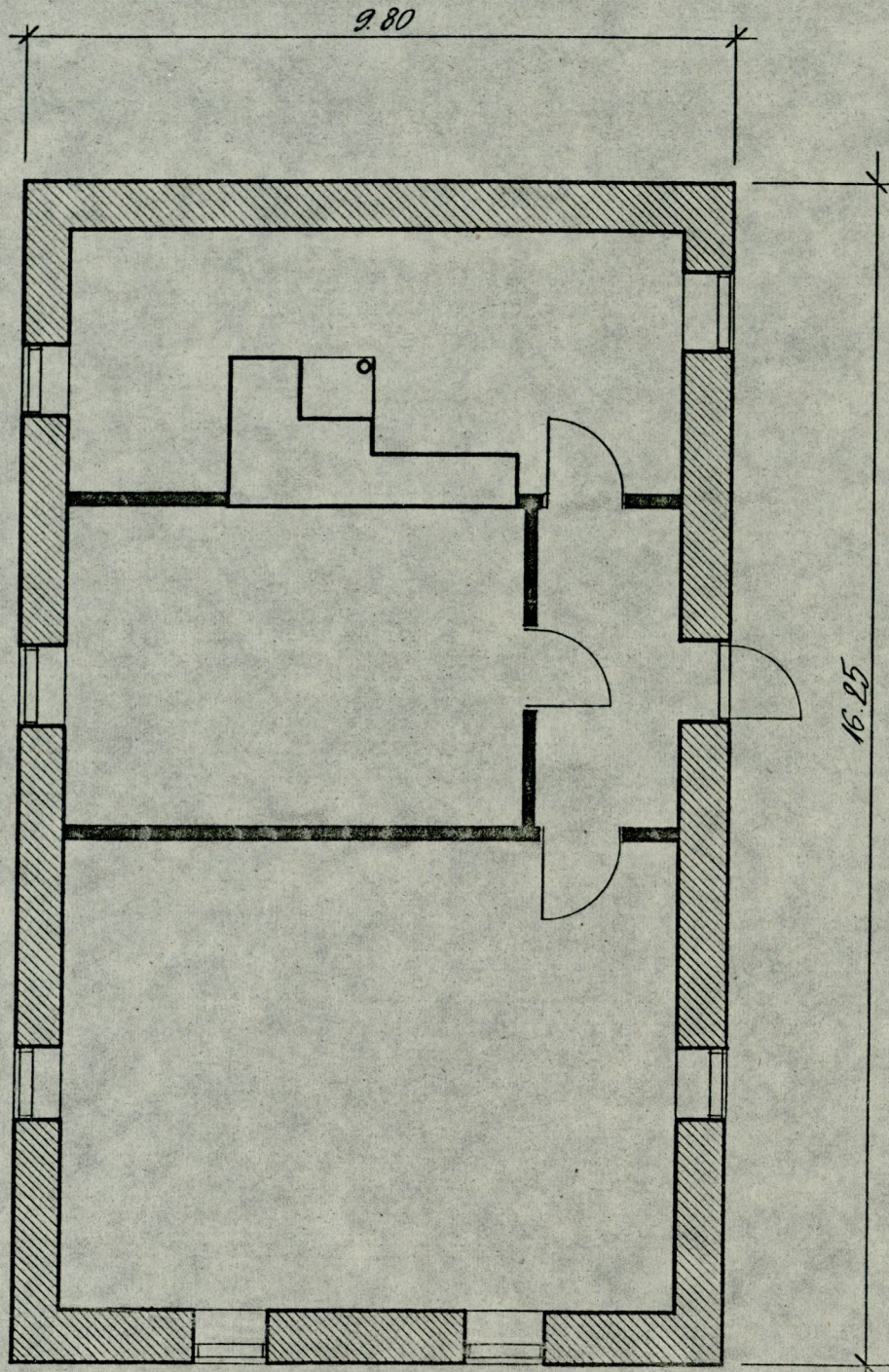

5

HCV

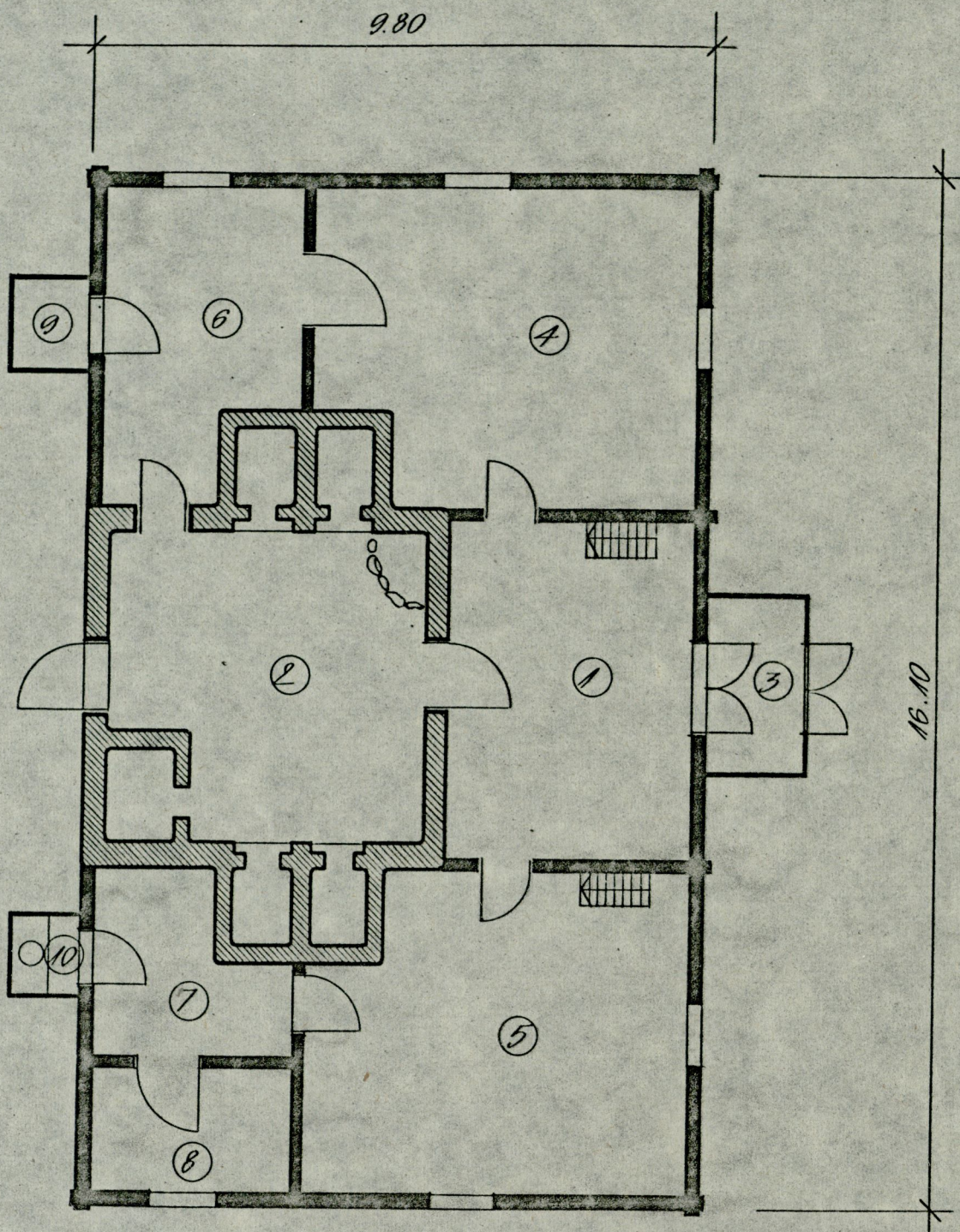

1 0 1 2 3 4 5 6 7 M

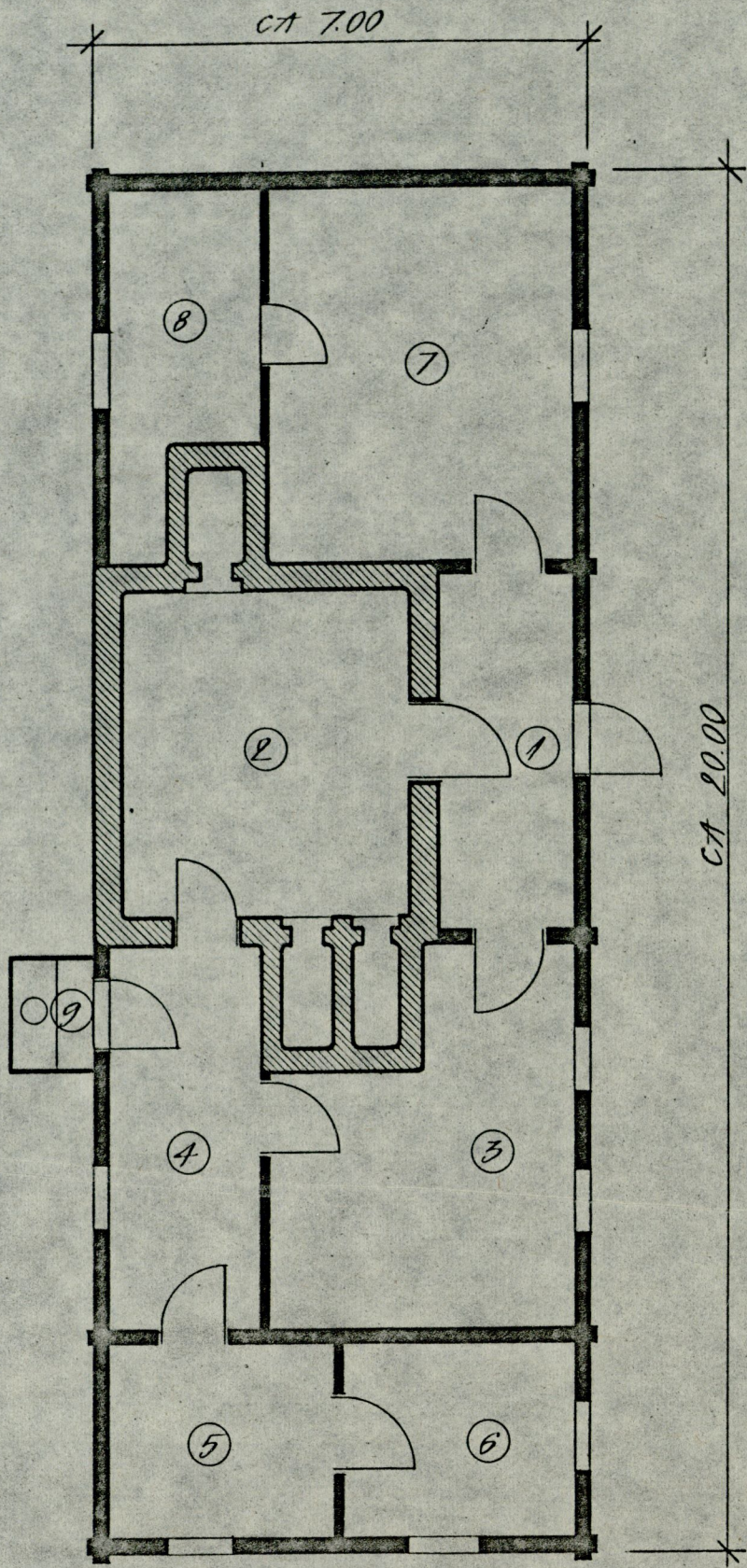
LEEDIKŪLA MŌISAMAJA

1 2 3 4 5 6 7 M

PEAHOONE

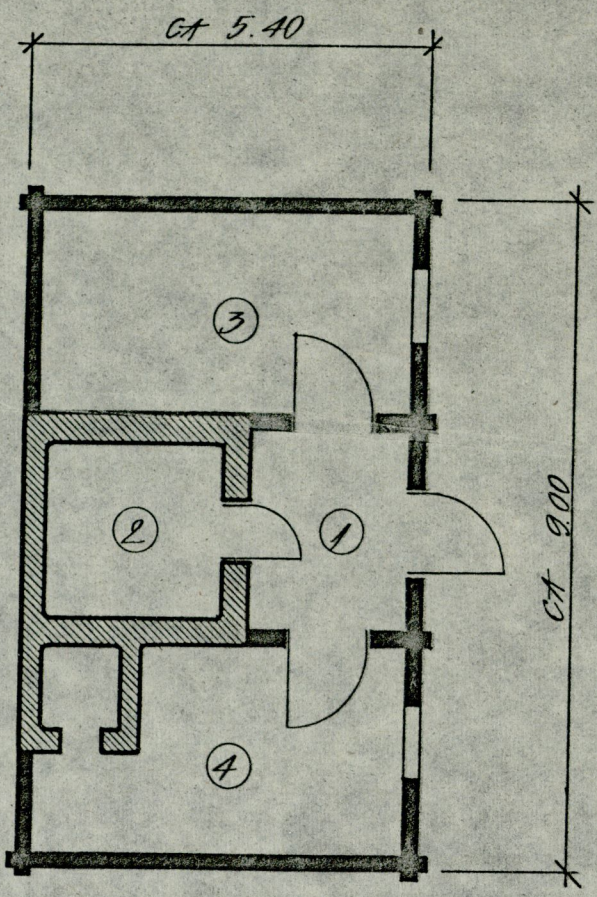
① VÕORUS	② MANTELKORSTEN - KÖÖK
③ EESKODA (ÄRKEL)	④ KÜLALISTE TUBA
⑤ HÄRRASTETUBA	⑥ ⑦ ⑧ KAMBRID
⑨ SAHVER	⑩ KÄIMLA

1 0 1 2 3 4 5 6 M

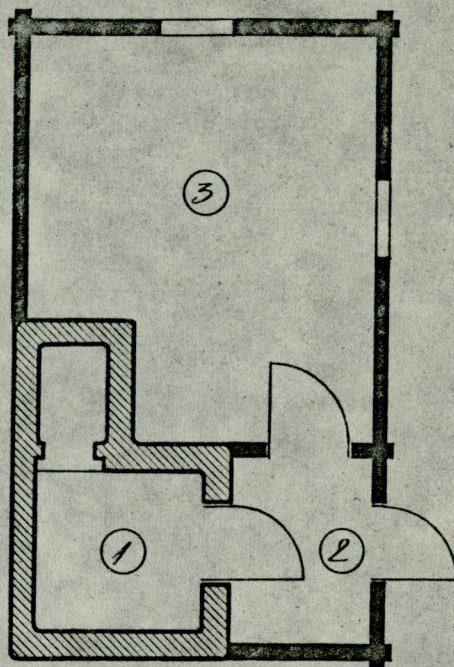
VALITSEJAMAJA

- ① VÓORUS
- ② MANTELKORSTEN, KÓOK
- ③ TUBA
- ④ ⑤ ⑥ ⑧ KAMBRID
- ⑦ KÚTTEKOLDETA RUUM
- ⑨ KAIMLA

1 0 1 2 3 4 5 6 7M

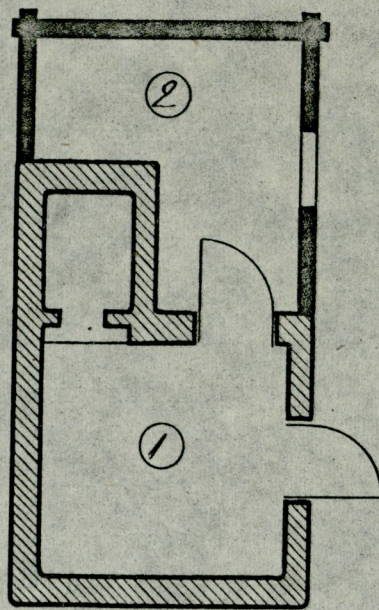
- SAUN**
- ① VÕÕRUS
 - ② MANTELKORSTEN
 - ③ KAMBER
 - ④ SAUN

1 2 3 4 5 6 7 M

SEPA MAJA

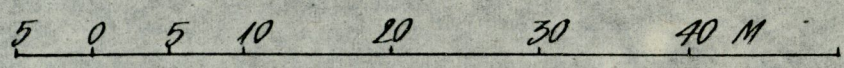
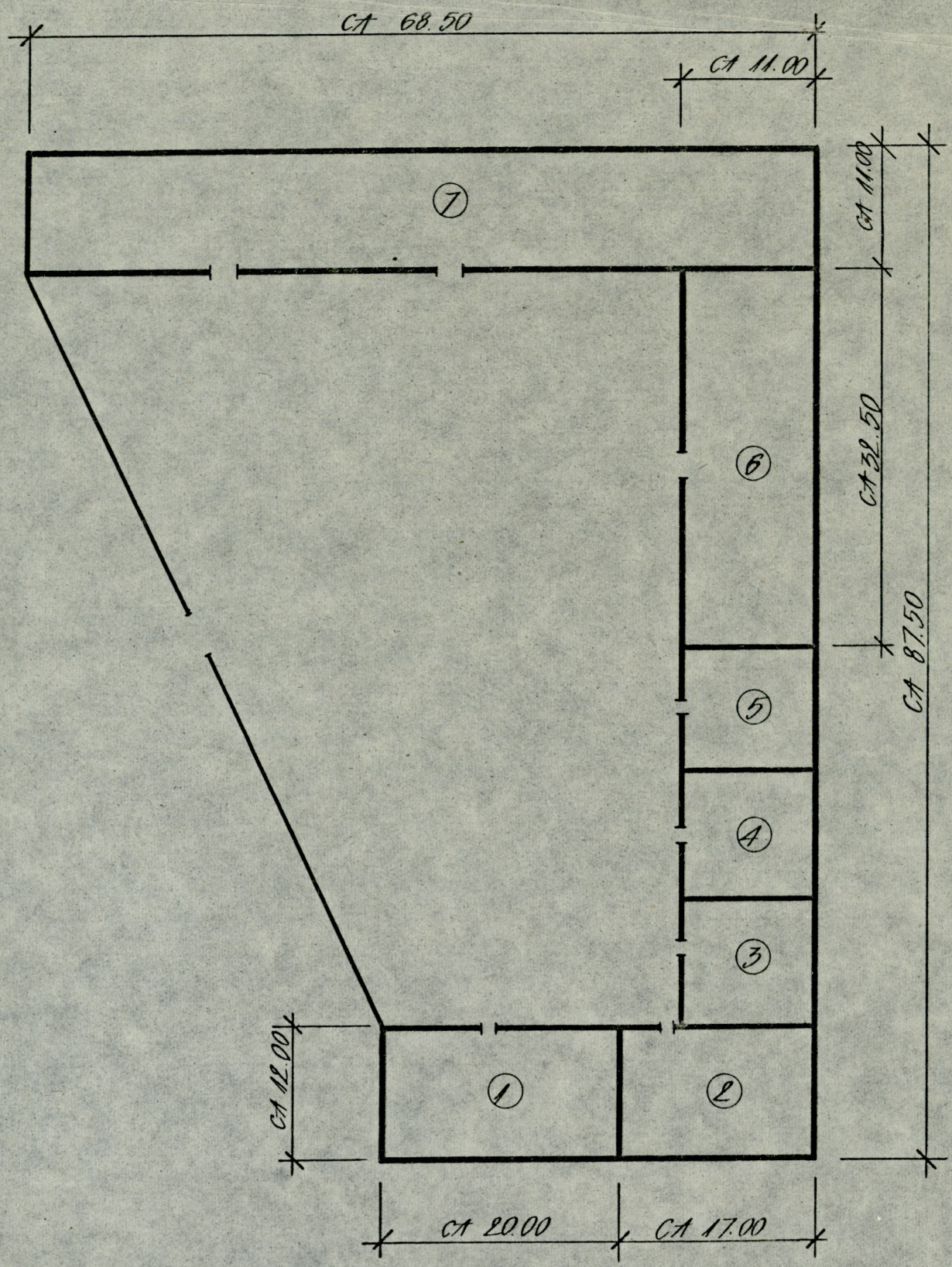
- ① VÕÕRUS
- ② MANTELKORSTEN
- ③ TUBA

1 0 1 2 3 4 5 6 7 M

SEPIKODA

- ① MANTELKORSTEN
- ② KAMBER

KARJAOU

①	SEALAUT	②	MÁKATALL
③ ④ ⑤	VASIKALAUDAD	⑥ ⑦	LAUDAD